

૪૬૧૨

ભૂગોળવિદ્યા.

મુંબઈ ઇલાકા ને હિંદુસ્તાનના વિશેષ

તથા

એશિયા ખંડના સામાન્ય વર્ણન સહિત.

સખનાર

મહાસુખરામ હરગોવિંદદાસ.

“સુદરીગુળમંદિર” વગેરેના ક્ષેત્રા.

નવી આવૃત્તિ.

મુંબઈ.

રાજ્યમકત પ્રિન્ટિંગ પ્રેસમાં છાપી.

સંવત ૧૯૪૭—સન ૧૯૬૧

(આ પુસ્તક કાયદા પ્રમાણે રજીસ્ટર કરાવ્યું છે.)

કીમત ૩ આના.

સુંદરીગુણમંદિર.

ક્રીમત ૦-૧૦-૦ બીજી આવૃત્તિના મત. ટપાલ ૦-૧-૦

કવીશ્વર દલપતરામ ટાણાબાઈ, સી. આઈ. ઈ.—“સુંદરી ગુણમંદિર”ની બીજી આવૃત્તિ ધાણી સરસ છે.

આનંદેશ્વર સરદાર રાવળહાદુર બહેચરદાસ વિહારીદાસ દેસાઈ—પુસ્તક વાંચી જોતાં તે સ્ત્રી વર્ગને ધણુંજ ઉપયોગી નીતિવાન કરે એવું છે. આવાં સ્ત્રીવર્ગને નીતિ તેમ જ વ્યવહારિક રીતિ શીખવે એવાં પુસ્તકો ગૂજરાતીમાં થવા જરૂર છે.

રાવસાહેબ ગણપતરામ અનુપરામ ડે. એ. ઇ. સારક—આર્ય જનમંડળના દરેક વર્ગમાં એ ગ્રંથ પ્રસરવાની જરૂર છે; અને ઉચ્ચ-નીચ દરેક રિયતિના માણસના ગૃહ-કુટુંબમાં એનો પ્રવેશ થવાની અગત્ય છે. દરેક કન્યાશાળામાં તમારા પુસ્તકનું પુષ્કળ ‘પિપ્પટ-પેપાણુ’ થવું જોઈએ.

રાવળહાદુર મોતીલાલ ચુનીલાલ ખેડા છલ્લાના દિ. ડે. કલેક્ટર-ઉછરતી તેમ જ અભણ ગ્રેટ અળખાઓને “સુંદરી ગુણમંદિર” ધણુંજ ઉપયોગી પુસ્તક છે અને તે કન્યાશાળાઓમાં ઉપલા વર્ગમાં અને ફિમેલ ટ્રેનિંગ જાલો તે બેશક દાખલ કરવા લાયક છે.

“ઠાડીઆવાડ ટાઇમ્સ”—આ પુસ્તકમાટે કેળવણી ખાતાના વિદ્વાન સનાવાળાઓએ તથા દેશી વર્તમાનપત્રોએ એક સ્વરે પસંદગી બતાવેલી હોવાથી તથા સ્ત્રીજાતિને નીતિનો પ્રાધ આપનાર પુસ્તક હોવાથી અમારી ખાત્રી છે કે સુજ્ઞ ગૃહસ્થો આવાં પુસ્તકોને બનતું ઉત્તેજન આપવા ધરીત ધારશે.

“પ્રિયંવદા”—આ ગ્રંથની બીજી આવૃત્તિ થયેલી જોઈ સંતોષ થાય છે કે એવા ઉપયોગી ગ્રંથનો જેટલો અપ થવો જોઈએ તેટલો થતો જાય છે. ગ્રંથ નિરંતર મનન કરવા યોગ્ય છે.

“જ્ઞાનવર્ષક”—આ પુસ્તક દરેક સ્ત્રીએ વાંચી અભ્યાસ કરવા જોગ બાબતોથી ભરપૂર છે. પારસી સ્ત્રીઓ માટે આવું એકે પુસ્તક નથી તેથી તેઓએ તો જરૂર લાભ લેવો જોઈએ.

ભૂગોળવિદ્યા.

પૃથ્વી ગોળ છે તેનાં કારણો.

પૃથ્વીના ગોળા વિષેનું જ્ઞાનાથી જ્ઞાન મળે તેનું નામ ભૂગોળવિદ્યા. પૃથ્વી ગોળ છે તેનાં કારણો:- (૧) પૂર્વ દિશાના દેશોમાં સૂર્ય વહેતો ઉગે છે અને પશ્ચિમ ભણીના દેશોમાં સૂર્યને ઉગવાને વિશેષ વખત લાગે છે માટે પૃથ્વી ગોળ હોવી જોઈએ. (૨) પૃથ્વીના સઘળા ભાગ પર એક વખતે સૂર્યોદય તથા સૂર્યાસ્ત થતો નથી. વળી આથમતા સૂર્ય સમયે બહુનમાં એસી ઘણે જાંચે ચઢીને જોવાથી જ્યારે પૂર્વમાં રાત પડતી દેખાય છે ત્યારે પશ્ચિમમાં સૂર્ય ઉગતો નજરે પડે છે; માટે પૃથ્વી પૂર્વ પશ્ચિમ ગોળ હોવી જોઈએ. (૩) દક્ષિણ દિશાથી આપણે જેમ જેમ ઉત્તર તરફ જઈએ છીએ તેમ તેમ ધ્રુવનો તારો જોવા દેખાય છે, પણ તે સઘળી દિશાએથી એકસરખો જોવા દેખાતો નથી; તે ઉપરથી એવું સિદ્ધ થાય છે કે પૃથ્વી દક્ષિણ ઉત્તર ગોળ હોવી જોઈએ. (૪) કોઈ જોયા કિલ્લા, પર્વત, ઝાડ અને વહાણ વગેરેની દૂરથી પ્રથમ ટોચ દેખાય છે, પછી મધ્ય ભાગ અને તેની છેક પાસે જઈએ ત્યારે નીચલો ભાગ નજરે પડે છે, પણ પૃથ્વી સપાટ હોય તો એમ દેખાય નહિ, માટે તે ગોળ હોવી જોઈએ. (૫) દરીઆના કાંઠા પાસેથી જ્યારે વહાણ ચલાવવામાં આવે છે ત્યારે શરૂઆતમાં તેનું તળીજી, પછી સઢ અને છેક દૂર ગયા પછી તેની ટોચ પણ દેખાતી નથી, માટે

પૃથ્વી ગોળ હોતી નોંધએ. (૬) જમીનની સપાટી પરથી કે મેદાનમાંથી આપણી સામે જ્યારે કેઈ માણસ ઘણે દૂરથી આવતું હોયછે ત્યારે પ્રથમ તેના માથાપરનો ભાગ, પછી મોં, પછી પેટ અને છે; નજીક આવે ત્યારે તેના પગ દેખાયછે, પણ જો પૃથ્વી ગોળ ન હોય તો માથું ને પગ એકી વખતે દેખાય, પણ તે તેમ દેખાતાં નથી માટે પૃથ્વી સપાટ નહિ પણ ગોળ હોતી નોંધએ.

(૭) ખગોળ વિદ્યાથી સિદ્ધ થયુંછે કે સૂર્ય, ચંદ્ર, મંગળ, બુદ્ધ, બૃહસ્પતિ, શુક્ર, શની અને પૃથ્વી એ સર્વ ગ્રહો છે અને તે સર્વ ગોળ છે ત્યારે એ ગ્રહોમાં ગણાતી પૃથ્વી પણ ગોળ જ હોતી નોંધએ. (૮) નેતિષશાસ્ત્રના આધારથી એવું સિદ્ધ થયુંછે કે, જ્યારે ચંદ્રગ્રહણ થાયછે ત્યારે ચંદ્રપર પૃથ્વીની છાયા વર્તુળાકાર અથવા વર્તુળ ખંડાકાર પડેછે, પણ જો પૃથ્વી ગોળ ન હોય તો તેની છાયા કદી ગોળ પડે નહિ. જેવો પદાર્થ તેવી તેની છાયા પડેછે. આ નિયમે જોતાં પણ પૃથ્વી ગોળ હોય તો જ તેની છાયા ગોળ પડે. આ કારણથી પણ સિદ્ધ થાયછે કે પૃથ્વી ચપટી કે થાળી જેવી નહિ પણ દડા કે નારંગીના જેવી ગોળ છે. (૯) આકર્ષણના નિયમથી પણ પૃથ્વી ગોળ જ હોવી નોંધએ કેમકે હરકોઈ ગોળ પદાર્થના મધ્યબિંદુથી તેનાં સઘળાં પરમાણુ સરખા બળે ખેંચાયછે. આ જ કારણથી પારાની ગાંગડીઓ અને ઝાકળનાં ટીપાં ગોળ બંધાઈ જાયછે માટે પૃથ્વી ગોળ હોવી નોંધએ. (૧૦) કોઈપણ ગોળ પદાર્થની પ્રદક્ષિણા કરવા સાર ફરીએ છીએ ત્યારે શરૂઆતે જ્યાંથી ફરવા નીકળ્યા હોયએ છીએ ત્યાં જ અંતે ફરીને પાછા આવીએ છીએ; તે જ પ્રમાણુ જેઓ વહાણમાં કે આગબોટમાં બેસીને પૃથ્વીની પ્રદક્ષિણા કરી આવ્યાછે તેઓ દિશા બદલ્યા વગર જે

દિશાઓથી નીકળ્યા હોય છે તે જ દિશામાં પાછા આવ્યા છે. એ ઉપરથી પણ સિદ્ધ થાય છે કે પૃથ્વી ગોળ છે. પરંતુ કેવળ ગોળ નથી. જેમ નારંગી એ છેડા આગળ ચપટી છે તેમ પૃથ્વી પણ ઉત્તર તથા દક્ષિણ ભાગ આગળ જરા ચપટી છે. પૃથ્વીની પહેલ વહેલી પ્રદક્ષિણા માગેલ્લન નામે પરાક્રમી પુરૂષે કરી હતી. એ પછી ટ્રેક, હીમરૅકર્ડ અને ક્રૂક વગેરેએ પણ પૃથ્વીની પ્રદક્ષિણા કરી છે.

દિશાઓ.

મૂળ દિશાઓ ચાર છે. પૂર્વ, પશ્ચિમ, ઉત્તર, અને દક્ષિણ. એ ચાર દિશાપરથી બીજી દિશા થયેલી છે તેને ખૂણા કહે છે. અગ્નિ, નૈઋત્ય, વાયવ્ય અને મૃશાન. વળી કેટલાક આકાશ અને પાતાળ એ એ દિશા સુધાં દશ દિશા ગણે છે. દિશાઓને જાણવાનું મુખ્ય સાધન સૂરજ છે. તે ન દેખાતો હોય તો ધ્રુવના તારા પરથી જાણી શકાય છે, કેમકે સૂર્ય જેમ હમેશાં પૂર્વમાં ઉગે છે તેમ આ તારો પણ હમેશાં ઉત્તરમાં ઉગે છે. વળી એ તારો પણ ન દેખાતો હોય તો વહાણુત્રટીઓ, ચીનાલોકોએ શોધી કાઢેલું હોકાચંત્ર નામનું એક ચંત્ર, પોતાની પાસે રાખે છે; તેની સોય નિરંતર ઉત્તર દિશા તરફ જ રહે છે, તેથી પણ ઉત્તર દિશા જણાય છે. અને તે પરથી બાકીની સઘળી દિશાઓ સહજમાં માત્રમ પડે છે.

પૃથ્વીની જે દિશામાં સવારના સૂરજ ઉગે છે તે પૂર્વ દિશા જાણવી. અને પૃથ્વીની જે દિશામાં સાંજના સૂરજ આપમતો જણાય છે તે આપમણી કે પશ્ચિમ દિશા જાણવી. સવારના જે દિશામાં સૂરજ ઉગે છે તે તરફ મોં કરી ઉભા રહીએ તો જોણી ગમ આપણે ડાંગો હાથ

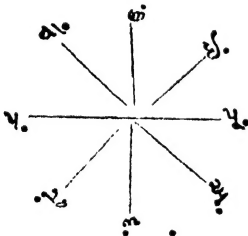
આવે તે ઉત્તર દિશા અને જણી ગમ જમણો હાથ આવે તે દક્ષિણ દિશા જણવી.

ખૂણા.

પૂર્વ ને દક્ષિણની વચ્ચેનો ખૂણો તે અગ્નિ; દક્ષિણ અને પશ્ચિમની વચ્ચેનો ખૂણો તે નૈઋત્ય; પશ્ચિમ અને ઉત્તરની વચ્ચેનો ખૂણો તે વાયવ્ય; ઉત્તર અને પૂર્વની વચ્ચેનો ખૂણો તે ઇશાન ખૂણો જાણવો.

નકશાની દિશાઓ.

સપાટ વસ્તુ ઉપર કોઈ પણ પદાર્થ કે પ્રાણીના સઘળા કે તેના કોઈ પણ ભાગના ટુંકામાં કાઢેલા આખે-હુખ નમુના અથવા આધારને નકશો કહે છે.

નકશો સીધો રાખી તેના સામા આપણે ઉભા રહીએ તો ઉપરનો એટલે મથાળાનો ભાગ તે ઉત્તર દિશા; અને ડાબા હાથ તરફની તે પશ્ચિમ દિશા; નીચે એટલે ભોંય તરફનો ભાગ તે દક્ષિણ દિશા તથા જમણા હાથ તરફની તે પૂર્વ દિશા જાણવી. આ ઉપરથી નકશામાં ખૂણા તો સહેલથી સમજાશે જ.

ઝાપ્યાઓ.

પૃથ્વીની સપાટી જળ તથા જમીનની બનેલી છે. મારે જમીન તથા જળના આકાર, વેપાર, વસ્તી, ઉપયોગ

તથા રાજ્યવ્યવસ્થા અને સ્વાભાવિક કારણોપરથી તેના નીચે પ્રમાણે અનેક વિભાગ થયાછે.

જમીનના વિભાગમાં:—મહાદ્વીપ, ખંડ, દ્વીપ, દ્વીપકલ્પ, સંયોગીભૂમિ, ભૂશિર, ઊંચપ્રદેશ, મેદાન, કિનારો, ડુંગર, પર્વત, ખીણ, જવાળામુખીપર્વત, જંગલ, રણ, ખરાબો, ઇલાકો, પ્રાંત, જિલ્લો, પરગણા, શહેર, કસબો, ગામ, બંદર, સંસ્થાન, એજન્સિ, જળપ્રદેશ ને દોઆબ છે.

પાણીના વિભાગમાં:—મહાસાગર, સમુદ્ર, ખાડી, અખાત, ઉપસાગર, સામુદ્રધુની, સરોવર, તળાવ, નદી, ઝરો, નદીનુંમૂળ-મુખ, શાખા ને સંગમ છે.

જમીનના વિભાગની વ્યાખ્યાઓ.

મહાદ્વીપ—જમીનના જે મોટામાં મોટા ભાગને મહાસાગર વિંટાયને તેમાં અનેક ખંડ તથા દેશો આવેલા હોયછે તેને મહાદ્વીપ કહેછે.

ખંડ—જમીનના જે મોટા ભાગમાં ધણા દેશ આવેલા હોય તેને ખંડ કહેછે.

બેટ—પૃથ્વીનો જે ભાગ ચો બાજુ પાણીથી વિંટાયલો હોયછે તેને દ્વીપ, ટાપુ અથવા બેટ કહેછે.

દ્વીપકલ્પ—જમીનનો જે ભાગ ત્રણ બાજુ પાણીથી વિંટાયલો હોય તથા એક ભાગ જમીન સાથે જોડાયલો હોય તેને દ્વીપકલ્પ કહેછે.

સંયોગીભૂમિ—જે બાજુએ પાણી હોય ને જમીનના જે મોટા ભાગને સાંધનાર જમીનનો જે સાંકડો ભાગ તેને સંયોગીભૂમિ કહેછે.

ભૂશિર—જમીનની જે અણી લાંબી થઈને સમુદ્રમાં ગમેલી હોયછે તેને ભૂશિર કે ભૂશલાક્ર કહેછે.

ભાગ્યપ્રદેશ—પહાડ કે પર્વતો પર આવેલા મૂલકને ભાગ્યપ્રદેશ કહેછે.

મેદાન—જમીનની જે સપાટી સમુદ્ર કરતાં ઘણી ઊંચી નથી હોતી તેવા સપાટ જમીનના પ્રસરેલા ભાગને મેદાન અથવા પ્રદેશ કહેછે.

કિનારો અથવા કાંઠો—સમુદ્રને અડકેલા જમીનના ભાગને કિનારો કે કાંઠો કહેછે.

ડુંગર તથા પર્વત—પૃથ્વીપરના ઊંચા ટેકરા જે મળેલા હોયછે તેને ડુંગર કહેછે. એવા ડુંગરો કેટલાક મૈલ સુધી લાંબા અને ઊંચા ગયેલા હોયછે તેને પર્વત કહેછે. એવા જોડાયેલા ડુંગર અને પર્વતોને ડુંગરા તથા પર્વતોની હાર કહેછે.

ખીણ—જે ડુંગરા કે પર્વતની વચ્ચેના નીચા પ્રદેશને ખીણ કહેછે.

જ્વાળામુખીપર્વત—જે પર્વતમાંથી ધૂમાડાના ગોટ, રાખ અને રસ જેવો ગરમ પ્રવાહી પદાર્થ નીકળેછે તેને જ્વાળામુખીપર્વત એટલે બબ્બેના પહાડ કહેછે.

જંગલ—પૃથ્વીની સપાટીનો જે ભાગ ઝાડોની ઘટાથી ઘવાઈ રહ્યો હોય તેને જંગલ કહેછે.

રણ—જમીનનો જે ભાગ કેટલાક ગાઉ સુધી બહુ રેતાળ હોય અને જ્યાં માણસ વસી શકતાં ન હોય તથા ઝાડ, પાન કે પાણી પશુ જવણે જ મળે તેને રણ કહેછે.

ખરાબો—સમુદ્રમાં આવેલા ટેકરા અથવા ડુંગરને ખરાબો કહેછે.

ઘાટાકો—જેમાં ધણુંએક શહેર હોય અને ખાલસા તથા ખડીઆ મૂલકો આવેલા હોય તેને ઘાટાકો કહેછે.

પ્રાંત કિંવા દેશ—જેમાં ધણા જીલ્લા, સંસ્થાન, શહેર, નદી અને ડુંગર વગેરે આવેલા હોય તેને અથવા

ભાષા ભેદથી કે કુદરતથી જુદા પડેલા જમીનના ભાગને પ્રાંત કિંવા દેશ કહેછે.

જીલ્લો—જેમાં ધણું પરગણાં કે તાલુકા તથા થાણાં અને ગામ આવ્યાં હોય તેને જીલ્લો કહેછે.

પરગણું—જેના તાબા તળે ધણાં નાનાં મોટાં ગામો આવી તાલુકો બંધાયેલો હોય તેને પરગણું કહેછે.

શહેર—જે ગામમાં મોટાં છોખંધ તથા હારખંધ ધરો પાકી બાંધણીથી બાંધેલાં હોય અને સારાંસારાં ચૌડાં કે બેજર હોય અને જ્યાં વિદ્યાહુત્તરનાં કારખાનાં તથા સારો વેપાર ચાલતો હોય તેને શહેર કહેછે.

કસબો—જે ગામમાં ધણાં નાનાં મોટાં ધરોની વસ્તી તથા બજાર વગેરે હોય અને જે ગામના લોકો થોડા કે ઘણા કસબી હોય તેવા મોટા ગામોને કસબો કહેછે.

ગામ—જે જગામાં થોડાં ધરોની વસ્તી હોય તેને ગામ કહેછે. એથી પણ છેક થોડાં ધરોની વસ્તીવાળા ભાગને ગામડું, અને તેથી પણ નાના ભાગને મુવાડું કહેછે.

બંદર—મોટી નદી કે દરિઆકાંઠે વેપારના મથકનું જે ગામ કે શહેર હોય તે તેના બારામાં વહાણ આવજવ કરતાં હોય તો તેને બંદર કહેછે.

સંસ્થાન—રાજાઓના વસાવેલા નાના નાના ખંડીઆ મૂલકને સંસ્થાન કહેછે.

એજન્સિ—ધણાં સંસ્થાનોનો સમુદાય જે પોલિટિકલ એજન્ટના તાબામાં હોયછે તેને એજન્સિ કહેછે.

જળાશયપ્રદેશ—જેમાં જાંચી જગાએથી જુદી જુદી દિશામાં પાણી વહેછે તેને જળાશયપ્રદેશ કહેછે.

દોઆબ—બે નદીઓની વચ્ચેના ભાગને દોઆબ ને પાંચ નદીઓની વચ્ચેના ભાગને પંજાબ કહેછે.

પાણીના વિભાગની વ્યાખ્યાઓ.

મહાસાગર—પૃથ્વીના આરાપાણીના પાંચ ભાગ કહ્યા છે તે દરેક ભાગને મહાસાગર કહેછે.

સમુદ્ર—મહાસાગર કરતાં પાણીના નાના ભાગને સાગર કે સમુદ્ર કહેછે.

ખાડી—સમુદ્રનો જે સાંકડો ભાગ જમીનમાં નીકળી આવ્યો હોય તેને નાળ કે ખાડી કહેછે.

અખાત—સમુદ્રનો જે ફાંટો જમીનપર લાંબો જઈ જમીનથી ઘણો ઘેરાયો હોય તેને અખાત કહેછે.

ઉપસાગર-અખાતનું મુખ પહોળું હોય તો તેને ઉપસાગર કહેછે.

સમુદ્રધુની—પાણીના જે મોટા ભાગ પાણીના જે સાંકડા ભાગથી સંઘામી છે તેને સામુદ્રધુની કે સંયોગી જળ કહેછે.

સરોવર—ઘણું કરીને મીઠા પાણીનો મોટો ભાગ જે ચોતરફ જમીનથી ઘેરાયેલો હોય તેને સરોવર કહેછે.

તળાવ—સરોવર કરતાં પાણીના નાના ભાગને તળાવ કહેછે.

નદી—પર્વતમાંથી કે સરોવરમાંથી મીઠા પાણીનો જે પ્રવાહ વહી ઢળતી જમીનપર યઇ, સમુદ્ર અથવા સરોવરને મળે કે રણમાં સમાય તેને નદી કહેછે. ઘણી મોટી નદીને નદ પણ કહેછે.

ઝરો કે ઝાંઝરી—ડુંગરમાંથી મીઠા પાણીનો નાનો ઘોધ પડી તેનો પ્રવાહ થોડે દૂર જઈ જ્યારે તે ખીણ નદીને મળે ત્યારે તેને ઝરો, ઝાંઝરી કે નાણુ એટલે નાની નદી કહેછે.

નદીની શાખા—મોટી નદીમાંથી ફાંટો નીકળી નાની નદીની જેઠે વહેછે તેને નદીની શાખા કે ફાંટો કહેછે.

સંગમ—જે સ્થળે બે નદીઓ બેગી મળેછે તેને સંયોગ કે સંગમ કહેછે.

નદીનું મૂળ તથા મુખ—નદી જે ઠેકાણેથી નીકળે છે તે ઠેકાણાને મૂળ અને જ્યાં તે સમુદ્ર વગેરેને મળેછે તે ઠેકાણાને મુખ કહેછે.

મુંબઈ ઇલાકો.

સીમા—મુંબઈ ઇલાકાની ઉત્તરે બસુચિસ્તાન અને પંજાબ; પશ્ચિમે અરબીસમુદ્ર, દક્ષિણે મહીસુરતું રાજ્ય અને મદ્રાસ ઇલાકો; પૂર્વે રજપુતસંસ્થાન, માળવા, મધ્ય પ્રાંત, નિઝામતું રાજ્ય અને મદ્રાસ ઇલાકો છે.

વિસ્તાર—મુંબઈ ઇલાકાની ઉત્તર દક્ષિણ લંબાઇ ૯૮૦ મૈલ અને પૂર્વ પશ્ચિમ પહોળાઇ ૬૭૦ મૈલ છે. ક્ષેત્રફળ ૧, ૯૭, ૮૭૫ ચોરસ મૈલ છે.

વસ્તી—મુંબઈ ઇલાકાની વસ્તી ૨,૩૩,૯૫,૬૬૩ માણસની છે. તેમાં દેશી રાજ્યની વસ્તી ૬૯,૪૧,૨૪૯ માણસની છે અને બાકીની વસ્તી ૧,૬૪,૫૪,૪૧૪ આંગરેજી મૂલકની છે.

સમુદ્ર—અરબીસમુદ્ર એ મુંબઈની ચોક્કિર છે.

અખાત—કચ્છમાં કચ્છનો; ગૂજરાતમાં અખાતનો અને મુંબઈમાં માહીમનો અખાત છે.

ઉપસાગર—મુંબઈમાં દક્ષિણે બેકુબે નામે છે.

સરોવર—સિંધમાં મંચર ને સુમરી; કચ્છમાં પ્રાગ-સર ને સિદ્ધસર; વીરમગામમાં માન તથા ગંગાસર; સિદ્ધપુરમાં બિંદુ ને અટ્ક; અને મુંબઈ પાસે વીઆર તુલસી, તાનસા ને પવાઈનાં મોટાં તળાવો પણ સરોવર સરખાં છે.

તળાવ—અમદાવાદમાં કાંકરીયું; ડાકોરમાં ઝામતી; વડોદરામાં સુરસાગર ને રાજ; તથા મુંબઈમાં મુંબાદેવી, ગોવાળીઆ અને બાબુલા નામે તળાવ છે.

ઘેટ—કચ્છમાં લૂણા ને પીરશેખરાન; કાઠીઆવાડમાં બેટસંખોદાર ને દીવ; તથા મુંબઈ અને મુંબઈની આસપાસ વસઈ, સાબી તથા ધારાપુરી છે.

દ્વીપકટ્ટપ—કચ્છમાં બન્ની, વાગડ ને પ્રાંથળ; ગૂજરાતમાં કાઠીઆવાડ; અને મુંબઈમાં કોલાઆ છે.

ભૂશિર—સિંધમાં કરાંચી પાસેરામમુરારીની; કચ્છમાં નવીનાળ ને લૂણાની; ગૂજરાતમાં દારકાં પાસે જગત્પોઈટીની; મુંબઈમાં કોલાઆ, વાલકેશ્વર ને સીવરીની અને દક્ષિણમાં કેપ રામાસની છે.

ખંદર—સિંધમાં જંકબાબાદ ને કરાંચી; કચ્છમાં માંડવી ને મુંદ્રા; ગૂજરાતમાં પોરબંદર, નવીખંદર, માંગરોળ, વેરાવળ, જાફરાબાદ, ભાવનગર, ખંભાત, ભરૂચ ને સુરત; અને દક્ષિણમાં દમણ, માહીમ, મુંબઈ, હર્ણુઈ, રતનાગિરી, માલવણ વેંગુલી, ગોવા, કારવાડ, કુમઠા ને હોનાવર એ સર્વ અરબીસમુદ્રના કિનારાપર છે.

રણ—(સિંધમાં થરપારકર ને કચ્છમાં કચ્છનું રણ છે.

પર્વત—સિંધમાં પશ્ચિમે હાલા; કચ્છમાં ઉત્તરધાર, મધ્યધાર ને દક્ષિણધાર; ગૂજરાતમાં આબુ શિરોઈ, પાવાગઢ, રાજપીપળા, આરાસુર, પારનેરા, ગિરનાર ને શેત્રુજે; ખાનદેશની ઉત્તરે સાતપુડા અને દક્ષિણ તથા કોંકણની વચ્ચે સહ્યાદ્રી છે.

પરદેશી સંસ્થાનો—દીવ, દમણ ને ગોવા એ દ્વીપ ગીનાં સ્વતંત્ર સંસ્થાનો છે. જાફરાબાદ ને જંજીરા એ હબસીનાં સંસ્થાનો છે. એને ખંડણી આપવી પડતી નથી.

ગુફાઓ--મુંબઈ પાસે ધારાપુરી અને અનેરીકને-
રીની; ખંડાળા પાસે કારલીની; નાશક પાસે પાંડુગુફા છે.

હવાખાવાની જગાઓ--ગૂજરાતની ઉત્તરમાં આપુ,
સુરત પાસે કુમસ અને વલસાડ પાસે તીથલ છે. મુંબઈમાં
મહાલક્ષ્મી ને વાલકેશ્વર; મુંબઈ પાસે માયેરાન; સહ્યાદ્રિ
પર્વતમાં મહામજેશ્વર, ખંડાળા ને નીલગિરી છે.

નદીઓ-સિંધમાં સિંધુ, ગૂજરાતમાં સાબરમતી,
મહી, નર્મદા ને તાપી; દક્ષિણમાં ગોદાવરી ને કૃષ્ણા.

મુખ્યશહેરો-સિંધમાં શિકારપુર, સકર, હૈદરાબાદ ને
કરાંચી; કચ્છમાં માંડવી ને ભૂજ; ગૂજરાતમાં અમદાવાદ,
ખંભાત, ભાવનગર, વડોદરા, ભરૂચ અને સુરત; ઉત્તર મહારા-
ષ્ટ્રમાં ધુળીઆ, માલેગામ, નાશક, મુંબઈ, અહમદનગર,
પુના, સતારા, સોલાપુર, રતનાગિરી ને માલવણ છે. દક્ષિણ
મહારાષ્ટ્રમાં વિજયપુર, કોલાપુર, ગોકાક, ખેલગામ, ધારવાડ,
ગદગ, હુબળી અને કારવાડ છે.

છાવણીઓ-સિંધમાં જેકબાબાદ ને કરાંચીની છે.
કચ્છમાં ભૂજની છે. ગૂજરાતમાં રાજકોટ, ડીસા, અમદાવાદ
ને વડોદરાની છે. દક્ષિણમાં મુંબઈ, અહમદનગર, પુના ને
ખેલગામની છે.

ધર્મસ્થળો-હિંગળાજ, કેટિશ્વર, દ્વારકાં, પ્રભાસપા-
ટણ (સોમનાથ), અંબાજી, બહુચરાજી, સામળાજી, સિદ્ધ-
પુર, સરસ્વતી, ઊંઝા, વૈઠા, વડતાળ, ભીમનાથ, ડાકોર,
ઉત્કંઠ ને કેદાર (કપડવણુજ પાસે), પાવાગઢ, ચાંદોદક-
ન્યાળી, રેવાજી, તાપી, શુક્લતીર્થ, નાશક, ગોદાવરી,
ત્રાંબક, પંઢરપુર (વિક્રમા) ગિરનાર, આપુ ને પાલીતાણા
એ હિંદુઓનાં તેમાં પણ હેલ્લાં ત્રણ શ્રાવકોનાં છે. અર-
બુનશાપીર (પેટલાદમાં) એ મુસલમાનોનું અને ઉદવાડા
એ પારસીઓનું છે.

મુખ્ય ઇલાકાના વિભાગ.

મુખ્ય ઇલાકાના મુખ્ય પાંચ ભાગ કયા છે. (૧) સિંધ. (૨) કચ્છ. (૩) ગુજરાત. (૪) મહારાષ્ટ્ર એમાં કોકણ ને દક્ષિણ એવા બે છે. (૫) દક્ષિણમહારાષ્ટ્ર અને ઉત્તરકાનડા. એ પ્રત્યેક ભાગને પ્રાંત કહે છે. સઘળા પ્રાંતોના મળીને ૧૮ જિલ્લા છે. તેના વળી ત્રણ વિભાગ કર્યા છે;—ઉત્તર, મધ્ય ને દક્ષિણ. ૧ ઉત્તર વિભાગમાં:—અમદાવાદ, ખેડા, પંચ-મહાલ, ભરૂચ, સુરત અને થાણા એ જિલ્લા છે. ૨ મધ્ય વિભાગમાં:—નાશિક, ખાનદેશ, અહમદનગર, પુના, સોલા-પુર, અને સતારા એ જિલ્લા છે. ૩ દક્ષિણ વિભાગમાં:—કોલાબા, રત્નાગિરી, કલાદગી, બેલગામ, ધારવાડ અને ઉત્તરકાનડા એ જિલ્લા છે.

પાંચે પ્રાંતના પ્રાંતવાર જિલ્લા, પોલિટિકલ એજન્સિ તથા સંસ્થાનો અને તે પ્રત્યેકનું પ્રાંતવાર વર્ણન:—

(૧) સિંધપ્રાંત.

ભાગ.

મુખ્ય શહેરો વગેરે.

૧ ઉત્તર સરહદનો મૂલક.	જેકબાબાદ એ સિંધુ નદીપર.
૨ શિકારપુર જિલ્લો.	શિકારપુર ને સકકર સિંધુપર.
૩ હૈદરાબાદ જિલ્લો.	હૈદરાબાદ એ સિંધુ નદીપર.
૪ કરાંચી જિલ્લો.	કરાંચી ને ઠકા એ સિંધુપર
૫ થરપારકર.	ઉમરકોટ.
૬ ખૈરપુર સંસ્થાન.	ખૈરપુર એ નહેર મીરપર.

(૨) કચ્છ પ્રાંત.

કચ્છ.

ભૂજ, માંડવી એ અખાતપર.

(૩) ગુજરાત પ્રાંત.

૧ અમદાવાદ જિલ્લો.	અમદાવાદ સાબરમતી નદીપર.
૨ ખેડા જિલ્લો.	નડીઆદ, ખેડા એ વાત્રકશેદીપર.
૩ પંચમહાલ જિલ્લો.	ગાધરા ને ઘાહોદ.

- ૪ ભરૂચ જીલ્લો. ભરૂચ નર્મદાપર ને જાંબુસર.
 ૫ સુરત જીલ્લો. સુરત એ તાપી નદીપર.
 ૬ પાલણપુર એજન્સિ. પાલણપુર ને ડીસા બનાસપર.
 ૭ મહીકાંઠા એજન્સિ. સાદરા સામરમતીપર ને ઇડર.
 ૮ રેવાકાંઠા એજન્સિ. નાંદોદ નર્મદાપર, લુણાવાડા.
 ૯ પંચમહાત્ત એજન્સિ. નારકોટ.
 ૧૦ સુરત એજન્સિ. સચીન, વાંસદા ને ધરમપુર.
 ૧૧ ખંભાતનું સંસ્થાન. ખંભાત એ મહીના મુખપર
 ૧૨ કાડીઆવાડ એજન્સિ. રાજકોટ આજીપર, ભાવનગર,
 ૧૩ ગાયકવાડી રાજ્ય. વડોદરા વિશ્વામિત્રીપર, પાટણ.

(૮) ઉત્તર મહારાષ્ટ્ર.

(ક) કોંકણ-મુંબઈ.

- ૧ થાણા જીલ્લો. થાણા, કલ્યાણી ને વસઈ.
 ૨ કોલાબા જીલ્લો. અલીબાગ.
 ૩ રત્નાગિરી જીલ્લો. રત્નાગિરી, માલવણ ને વેંગુર્લા.
 ૪ જવાર સંસ્થાન. જવાર.
 ૫ જંજીરા સંસ્થાન. જંજીરા ને જાફરાબાદ.
 ૬ સાવંતવાડી. સાવંતવાડી.

(ખ) દક્ષિણ.

- ૧ ખાનદેશ જીલ્લો. ધુળીઆ એ પાંજરા નદીપર.
 ૨ નાશક જીલ્લો. નાશકગોદાવરીપર, ચેવલા, માલેગામ.
 ૩ અહમદનગર જીલ્લો. અહમદનગર એ સીના નદીપર.
 ૪ પુના જીલ્લો. પુના એ મૂળામૂઠા નદીપર.
 ૫ સતારા જીલ્લો. સતારા એ કૃષ્ણા નદીપર.
 ૬ સોલાપુર જીલ્લો. સોલાપુર, પંઢરપુર એ બીમાપર.
 ૭ ખાનદેશ એજન્સિ. ડાંગ.
 ૮ સતારા એજન્સિ. ઐંદ ને ફલટન એ નીરા નદીપર.
 ૯ ભોર સંસ્થાન. ભોર.
 ૧૦ અક્લકોટ સંસ્થાન. અક્લકોટ.

(૫) દક્ષિણ મહારાષ્ટ્રદેશ અને ઉત્તરકાનડા.

- ૧ કલાદગી જિલ્લો. વિઝાપુર ને કલાદગી.
- ૨ બેલગામ જિલ્લો. બેલગામ.
- ૩ ધારવાડ જિલ્લો. ધારવાડ ને હુબળી.
- ૪ ઉત્તરકાનડા જિલ્લો. કારવાડ, કુમઠા ને હોનાવર.
- ૫ જત સંસ્થાન. જત.
- ૬ કોલાપુર સંસ્થાન. કોલાપુર.
- ૭ સાવનુર જાગીર. સાવનુર.
- ૮ દક્ષિણ મરાઠા જાગીર. સાંગલી ને જમખંડી કૃષ્ણાપર.

(૧) સિંધ પ્રાંત.

આ પ્રાંત ત્યાંના રાજ્ય ચલાવનાર અમીરો પાસેથી અંગરેજ સરદાર સર ચાર્લ્સ નેપીઅરે સન ૧૮૪૨-૪૩માં જીતી લીધો હતો. એ દેશની ઉત્તરમાં બલુચિસ્તાન ને પંજાબ; પશ્ચિમમાં હાલા ને સુલેમાનના પહાડ; દક્ષિણમાં કચ્છનું રણ ને અરબીસમુદ્ર; પૂર્વમાં જેસલમીરનું રણ અને રજપુતસંસ્થાનનાં દેશી રાજ્ય છે. ક્ષેત્રફળ ૫૪, ૧૨૩ ચોરસ મૈલ છે ને વસ્તી ૨૫, ૪૨, ૬૭૬ માણસની છે. મુખ્ય શહેર—હૈદરાબાદ, શિકારપુર, બક્કર, ઉમરકોટ ને ઠૂઠા છે. બંદર—કરાંચી, સક્કર ને જેકાબાબાદ છે. સરોવર—મંચર, હાલેજ ને સુમરીનાં છે. ભૂશિર—રામમુગરીની છે. રણ—થરપારકરનું છે. પર્વત—હાલા એ પાશ્વમે છે. નદી—સિંધુ. આ પ્રાંતનું જિલ્લાવાર વર્ણન નીચે પ્રમાણે છે:—

- ૧ ઉત્તર સરહદનો મૂલક—આ મૂલક સિંધુ નદીની પશ્ચિમે છે. મુખ્ય શહેર—જેકાબાબાદ તેમાં લશ્કરી ઓવણી છે. એમાં ૩ તાલુકા છે.

૨ શિકારપુર જીલ્લો—એ ઉત્તર સરહદના મૂલકની દક્ષિણમાં છે. મુખ્ય શહેરો—શિકારપુર એ સિંધુ નદી પર છે. સક્કર એ દરીઆ કિનારા પર મોટું શહેર છે. એનો કિલ્લો તથા પુલ જોવા લાયક છે. સિવાય બક્કર, મહેર ને લારખાના છે. નદી—સિંધુ છે. નહેરો—બેગાડી, સિંધ, ઘાડ ને સક્કર છે. એમાં ૧૭ તાલુકા છે:—શિકારપુર, સક્કર, નોશારો, અબરો, લારખાના, લખદરીઆ, રતોદેરો, કંબરકંડી, સુળવલ, રોરી, ઘોટકી, મીરપુરમહારી, ઉખાવડો, મેર, ડગર, કકર ને બાગબહાન.

૩ હૈદરાબાદ જીલ્લો—એ સિંધુ નદીની પૂર્વમાં છે. મુખ્ય શહેરો—હૈદરાબાદ એ સિંધુ નદીના કાંઠા પર આ પ્રાંતની રાજધાની છે. એ શહેર પાસે સર ચાર્લ્સ નેપીઅરે સિંધના અમીરને સન ૧૮૪૩માં હરાવ્યો હતો. એમાં મીરોના કુળ તથા કિલ્લો જોવા જોગ છે. સિવાય હાલા, આમ્હણાબાદ, નોશારોફેરાઝ ને શહેબાદપુર વગેરે છે. નદી—સિંધુ છે. નહેરો—ધેલો ને સાગર વગેરે છે. એમાં ૧૩ તાલુકા છે:—હૈદરાબાદ, ગુની, બદીના, ટંડોબાગેનો, કેડગરી, હાલા, શહેબાદપુર, મીરપુરખાશ, ટંડોઅલાયરનો, નોશારોફેરાઝ, કંડીઆરો, મોરો ને સકરંદ.

૪ કરાંચી જીલ્લો—એ શિકારપુર જીલ્લાની દક્ષિણમાં છે. મુખ્ય શહેરો—કરાંચી એ સિંધુ નદીપર સાઈ બંદર છે. એમાં ફ્રીઅરહાલ જોવા લાયક છે. સિવાય હાલા, માઝીદા, સેવાન, ઝરક ને શાહબંદર વગેરે છે. સરોવર—મંચર એ સેવાનની દક્ષિણે ને હાલેજનાં છે. નદીઓ—સિંધુ, મલીર ને બારા છે. નહેર—ઠક્કરીની છે. કરાંચીથી ૯ મૈલ પર મગર—

પીરની જગામાં ઊના પાણીના કુંડ છે. એમાં ૧૩ તાલુકા છે:-કરાંચી, સેવાન, દાદુ, માર્જીદા, કાટ્ટી, નગરહકા, ઘોરાગારી, સાકા, ઝરક, મીર-પુરબતોરા, બેલો, જાતી ને શાહબંદર.

૫ થરપારકર-(પૂર્વ સરહદ)-એ હૈદરાબાદ જિલ્લાની પૂર્વમાં છે. મુખ્ય શહેરો-ઉમરકોટ એમાં હુમાયુની રાણી હમીદાએ અકબર બાદશાહને સન ૧૫૪૨માં જન્મ આપ્યો હતો. સિવાય નવીસર, ઇસલામ-કોટ ને નગરપારકર છે. થરપારકરના ત્રણ ભાગ છે:-૧ પશ્ચિમે રેતીનું મેદાન છે. તેમાં ટેટલીક નહેરો છે. ૨ મધ્યમાં રણનો વિસ્તિર્ણ પ્રદેશ છે. તેમાં રેતીના ટેકરા છે. ૩ અગ્નિ ખૂણામાં નગર-પારકર એ રણમાં બેઠ જોવો છે. સરોવર-સુમરી એ ઉમરકોટની પશ્ચિમે છે. નહેરો-ભાનુ ને થર છે.

૬ ખૈરપુર સંસ્થાન-એ થરપારકરની ઉત્તરમાં છે. એ દેશી રાજ્ય મીરઅલી મુરાદના તાબામાં છે. મુખ્ય શહેર-ખૈરપુર છે. નહેર-મીર નામે છે.

(૨) કચ્છ પ્રાંત.

આ પ્રાંતની ઉત્તર અને પૂર્વમાં રણ; દક્ષિણે કચ્છનો અખાત ને પશ્ચિમમાં અરબીસમુદ્ર છે. એની લંબાઈ ૧૭૦ મૈલ ને પહોળાઈ ૫૦ મૈલ છે. ક્ષેત્રફળ ૬,૫૦૦ ચોરસ મૈલ છે. વસ્તી ૫,૧૨,૦૮૪ માણસની છે. આ દેશમાં જાડેજ નામે રજપુત રાજા રાજ્ય કરે છે. મુખ્ય શહેરો-ભૂજ, અંજાર, નળિયા, તેરા ને કોઠારા છે. બંદર-માંડવી, મુંદ્રા, તૂણા, જખૈા ને લખપત છે. બેટ-પચ્છમ, ખડીર, કૂઆરી, ધંધારા ને ગોણીયાદો

એ રણમાં છે. અને લૂણા, પીરશેખરાન, સાણવાણ, ખરસો ને બગયરો એ અરખીસમુદ્રમાં છે. દ્વીપકંટક-બન્ની, વાગડ ને પ્રાંથળ છે. ભૂશિર-નવીનાળ, લૂણા ને કનખોઈ છે. પર્વત-ઉત્તરધાર તે કાળો, ભાંગડો ને લક્ષી વગેરે ડુંગરા મળી થઈ છે. મધ્યધાર ને ધીરોધર, મુરો, હાયાય ને કરાકાસમ વગેરે ડુંગરા મળીને થઈ છે. દક્ષિણધાર એ નનામો, ચાડવા, ખાત્રોડ, ઘોળો ને રોહા વગેરે ડુંગરા મળી થઈ છે. નદી-એના ઉત્તરવાહિની ને દક્ષિણવાહિની એવા બે ભાગ છે. ખારી, સારણ, ભૂખી ને નેત્રાવળી એ ઉત્તરમાં વહે છે. અને રૂકમાવતી, કનકાવતી, નાગમતી ને નેરણ એ દક્ષિણમાં વહે છે. સરોવર-પ્રાગસર, હુમીરસર, સિદ્ધસર ને ચકાસર છે. રણ-કચ્છનું એ ઉત્તર, પૂર્વ ને અગ્નિકોણમાં છે. અખાત-કચ્છનો એ દક્ષિણ તથા નૈરત્યમાં છે. આ પ્રાંતમાં ૮ તાલુકા* છે તેનું વર્ણન નીચે પ્રમાણે છે:—

૧ રાપરતાલુકો—એ કચ્છ પ્રાંતની પૂર્વ અને ઇશાનમાં છે. એની નૈરત્યમાં ભચાઉતાલુકો ને બીજી દિશા-એમાં કચ્છનું રણ છે. એમાં ૯૦ ગામ ને ખડીરનું થાણું છે. મુખ્યગામ-રાપર, પલાંસવા, ક્તેગઢ, બીમાસર, ચિત્રોડ, સણવા, લોદ્રાણી ને રામવાવ છે. નદીઓ-ધારો ને માલણ છે.

૨ ભચાઉતાલુકો—એ રાપરતાલુકાની પશ્ચિમમાં છે. એમાં ૫૫ ગામ છે. મુખ્ય ગામ-ભચાઉ, ચોખારી,

* કચ્છનું તાલુકાવાર વર્ણન વિશેષે કરી ત્યાંની શાળાઓ સાર છે. તેના જુના તાલુકાનાં પણ નામ ચાલે છે તે સોળ છે:—પાવર, મિચાણી, બન્ની, પચ્છમ, ખડિર, પ્રાંથળ, વાગડ, અંખરચોવીશી, ભૂવડચોવીશી, હાલાચોવીશી, કાંડી, મોડાસો, અખડાસો, કંઠ, ગરડો ને માક.

‘લાકડીક’, આધોઈ, વાંઢીક’ ને સીકરા છે. નદીઓ—
સારણુ તથા ખારી છે.

૩ અંજરતાલુકો—એ ભચાઉતાલુકાની પશ્ચિમમાં છે. એમાં ૭૪ ગામ છે. મુખ્ય ગામ—અંજર, તૂણા-
બંદર, દુધઈ, ખેડોઈ, વરસામેડી, ખારીરોહર ને
ભુવડ છે. નદીઓ—સારણુ તથા બોચી છે.

૪ ભૂજતાલુકો—એ અંજરતાલુકાની પશ્ચિમમાં છે. એમાં
૧૩૮ ગામ તથા ખાવડાનું થાણું છે. મુખ્ય ગામ—
ભૂજ એ આખા કચ્છ દેશની રાજધાનીનું મુખ્ય
શહેર રાવ શ્રી ખેંગારજીએ સંવત્ ૧૬૦૫ માં
બંધાવ્યું છે. સિવાય:—માનકુવો, માધાપર, પદ્મર,
ભારાપર, ખાવડો, લોડાઈ ને કેરો છે. નદીઓ—
ખારી, મીઠાવો ને ઝુરા છે.

૫ મુંદ્રાતાલુકો—એ ભૂજતાલુકાની દક્ષિણમાં છે. એમાં
૬૨ ગામ છે. મુખ્ય ગામ—મુંદ્રા, બદ્રેશ્વર,
ભૂજપર, ગુંદાળા, દેસલપર, ખેરાળ ને વડાબો છે.
નદીઓ—નાગમતી, બોચી ને સાકરી છે.

૬ માંડવીતાલુકો—એ મુંદ્રાતાલુકાની પશ્ચિમમાં છે. એમાં
૯૦ ગામ છે. મુખ્ય ગામ—માંડવી એ કચ્છ પ્રાંતનું
મોટું બંદર ઠા. ટોપણે સંવત્ ૧૬૩૫માં વસાવ્યું
છે. સિવાય:—ગોધરા, બાડા, કોટડી, લાયગ, ફરાદી,
નાગરેયા, આસખીયા ને મહ છે. એ મહમાં
સાત કૂવા છે તેનું પાણી નદીના પ્રવાહની પેઠે
વહી ધાન્ય તથા ફળફળાદિના પાકમાં બહુ ઉપયોગી
થઈ પડે છે. નદીઓ—રૂકમાવતી, ખસરી ને
વીંગડી છે.

૭ અખડાસાતાલુકો—એ માંડવીતાલુકાની પશ્ચિમમાં છે.
એમાં ૧૩૯ ગામ તથા નખત્રાણાનું થાણું છે.

મુખ્ય ગામ-જાંઘે એ સારું બંદર છે. સિવાય:-
કોહારા, નળિયા, તેરા, સુયરી, વિંઝણુ, સાંધણુ,
ડુમરો ને ખિટ્ટા છે. નદીઓ-કનકાવતી, રાણીઆરો
ને રાખડી છે.

૮ લખપત-એ થાણું અબડાસા તાલુકાની પશ્ચિમમાં છે.
એમાં ૯૭ ગામ છે. મુખ્ય ગામ-લખપત,
માતાનોમઠ, નારણસર ને કોટેશ્વર છે. નદીઓ-
ફલીવાળી ને કાળી છે.

(૩) ગુજરાત પ્રાંત.

આ પ્રાંતનો મોટો ભાગ ગાયકવાડ સરકારે અંગરેજ
સરકાર સાથે થયેલી સલાહના કોલકરાર પ્રમાણે અંગરેજ
સરકારને આપ્યો છે. એની ઉત્તરમાં કચ્છનું રણ ને શીરોષ્ઠ;
પશ્ચિમમાં કચ્છનો અખાત, રણ ને અરબીસમુદ્ર; દક્ષિણમાં
થાણાજીલ્લો ને અરબીસમુદ્ર; પૂર્વમાં માળવા, ખાનદેશ ને સાત
પુડો પર્વત છે. મુખ્યશહેર-અમદાવાદ, સુરત, વડોદરા,
ભરૂચ, પાટણ, નડીઆદ, ત્રુનાગઢ, રાજકોટ, વીરાનગર,
વીરમગામ, પાલણપુર, વઢવાણ, કડી ને વડનગર છે.
બંદર-ખંખાત, ભાવનગર, ઘોઘા, મહુવા ને જાફરા-
બાદ એ ખંખાતના અખાતપર તથા વેરાવળ, માંગરોળ,
પોરબંદર ને દ્વારકાં એ અરબીસમુદ્રને કાંઠે અને
નવાનગર એ કચ્છના અખાતપર છે. બેટ-બેટ સંખા-
દ્વાર ને દ્વીવ એ અરબીસમુદ્રમાં છે. દ્વીપકંટક-કાઠી-
આવાડ. ભૂશિર-દ્વારકાં પાસે જગતપોષ્ટની. પર્વત-
આબુ, શેત્રુજી, ગિરનાર ને પારનેરાના છે. નદી-
સાબરમતી, મહી, ભાદર, નર્મદા ને તાપી છે.
અખાત-ખંખાતનો એ ખંખાતની દક્ષિણે છે. આ
પ્રાંતના ૧૩ ભાગ ક્યાં છે. તેમાંના ૫ જિલ્લાનો મૂલક

અંગરેજ સરકારનો ખાલસા છે. બાકીનો ૮ ભાગ એન્જિનિસ તથા સંસ્થાનોનો મૂલક દેશી રામ્નઓનો છે. તે સધળાનું વર્ણન નીચે પ્રમાણે છે:-

૧ અમદાવાદ જિલ્લો-એ જિલ્લો ગૂજરાત પ્રાંતની છેક ઉત્તરમાં છે. મુખ્ય શહેર:-અમદાવાદ એ સાબર-મતી નદીપર ગૂજરાતની રાજધાનીનું શહેર સુવ્રતાન અહમદે સન ૧૪૧૧માં બંધાવ્યું છે. તે અંગરેજને ૧૮૧૭ માં મળ્યું છે. અહીંનું રેશમી કાપડ બહુ વપ્પણાય છે. સિવાય:-વીરમગામ, ઘોળકા ને ઘોળરા છે. નદીઓ-સાબરમતી, હાથમતી ને વાત્રક છે. એમાં ૭ તાલુકા છે:-પ્રાંતીજ, વીરમગામ, ઘોળકા, દસકોઇ, ધધુકા, ઘોઘા ને સાણંદ.

૨ ખેડા જિલ્લો-એ અમદાવાદ જિલ્લાની દક્ષિણમાં છે. મુખ્ય શહેર-ખેડા એ વાત્રક ને શેઠી નદીના સંગમપર છે. સિવાય:-નડીઆદ, કપડવણજ, ઉમરેઠ ને બોરસદ છે. કપડવણજ પાસે લસુંદ્રામાં ટાડા તથા ઉના પાણીના કુંડ છે. નદીઓ-મહી, વાત્રક, શેઠી, મોહોર ને મેસ્વો છે. એમાં ૭ તાલુકા છે:- કપડવણજ, ઠાસરા, નડીઆદ, મહેમદાવાદ, માતર, આણંદ ને બોરસદ.

૩ પંચમહાલ જિલ્લો-એ મહી નદીની પૂર્વમાં છે. મુખ્ય શહેર-ગોધરા, દાહોદ ને ઝાલોદ છે. નદી-મહી છે. એમાં ૩ તાલુકા છે:-ગોધરા, કાલોલ ને દાહોદ.

૪ ભરૂચ જિલ્લો-એ મહી નદીની દક્ષિણે તથા કીમ-નદીની ઉત્તરે છે. એના પૂર્વ ભાગને કાતમ ને પશ્ચિમ ભાગને બારાં કહેછે. મુખ્ય શહેર-ભરૂચ એ નર્મદા નદીના કાંઠા પર બંદર છે. તેને અંગરેજ સન ૧૮૦૩માં લીધું. સિવાય:-જંબુસર, હાંસોદ ને

અંકલેશ્વર છે. નદીઓ-નર્મદા, મહી ને કીમ છે. એમાં ૫ તાલુકા છે:-ભરૂચ, અંકલેશ્વર, વાઘા, આમોદ ને જંજીસર.

૫ મુરત જિલ્લો-એ ગૂજરાત પ્રાંતની છેક દક્ષિણમાં છે. એની દક્ષિણે દમણગંગા નદી છે તે એને તથા થાણા જીલ્લાને જુદો પાડે છે. મુખ્ય શહેર-મુરત* એ તાપી નદી પર બંદર છે. સિવાય:-વલસાડ, રાંદેર, ચારપાડ, ઉદવાડા ને કતારગામ છે. પર્વત-પાર-મેરાનો છે. નદીઓ-તાપી, કીમ, પૂર્ણા ને અંબીકા છે. એમાં ૮ તાલુકા છે:-પારડી, વલસાડ, ચીખલી, જલાલપુર, ખારડોલી, માંડવી, ચોલાશી ને ચારપાડ.

૬ પાલણપુર એજન્સિ-એ ગૂજરાતની ઉત્તરે ને કચ્છના રણની પૂર્વમાં છે. મુખ્ય શહેરો-પાલણપુર ને ડીસા એ ખનાસ નદી પર છે. સંસ્થાનો-પાલણપુર, ગધણપુર, વારાધ, તેરવાડા એ મુસલમાનનાં; થરાદ અને મેરવાડા, વાવ, સુધગામ, દેવદર, ચારચટ તથા સાંતલપુર એ રજપુતનાં; ભાબર, કાંકજ એ કોળીનાં મળી ૧૧ સંસ્થાનો તેમ જ તે તેનાં મુખ્ય શહેરો છે. એમાં પાલણપુર ને કાંકજ એ ગાયકવાડને ખંડણી આપે છે. નદીઓ-ખનાસ તથા સરસ્વતી છે.

* મુરત-એમાં અંગરેજો સન ૧૬૧૩માં કોઠી ધાલી. શિવાજીએ પહેલીવાર ૧૬૬૪માં ને બીજીવાર ૧૬૭૦માં લૂટ્યું. નાદીરશાહે ૧૭૩૮-૩૯માં ચઢાઈ કરી. અંગરેજો સન ૧૮૦૨માં લૂંટ્યું. પ્રથમ મોટી આગ સંવત્ ૧૮૯૩માં લાગી હતી. રેલ ને આગના કોપથી તે પાયમાલ થઈ ગયું છે.

૭ મહીકાંઠા એજન્સિ-એ ગૂજરાતના ઇશાન ભાગમાં છે. મુખ્ય શહેરો-સાદરા એ સાગરમતી નદીપર છે. સિવાય:-ઇડર, અહમદનગર, પેથાપુર, વાસણા, બાયડ, ચોયડા ને ગામટ છે. પરગણાં-નાનીમાર-વાડ, રેવર, સાગરકાંઠા, વાત્રકકાંઠા, ખાવીસી ને કટોસણ એ છ છે. સંસ્થાનો-ઇડર, દાંતા અને માલપુર, મોહનપુર, બાલુસણ અને સત્તજાસણ, માણસા, ઘોડાસર અને આમલીઆરા એ છ મુખ્ય સંસ્થાનો છે. નદીઓ-સાગરમતી, દ્વાયમતી ને વાત્રક છે.

૮ રેવાકાંઠા એજન્સિ-એ ગૂજરાતની પૂર્વમાં છે. મુખ્ય શહેરો-નાંદોદ એ નર્મદા નદીપર છે. સિવાય:-ખારીઆ, લુણાવાડા ને વાડાસીનોર છે. સંસ્થાનો-રાજપીપળા, છોટાઉદેપુર, દેવગડખારીઆ, લુણા-વાડા, સુંથ ને વાડાસીનોર એ છ છે. પર્વત-રાજ-પીપળાનો છે. નદીઓ-મહી, નર્મદા, ઢાઢર ને વિશ્વામિત્રી છે.

૯ પંચમહાલ એજન્સિ-એ પંચમહાલના અગ્નિ ખૂણામાં પાવાગઢ પાસે છે. મુખ્ય શહેર-નારકોટ છે.

૧૦ સુરત એજન્સિ-એ ગૂજરાતની દક્ષિણમાં છે. સં-સ્થાન-વાંસદા, ધરમપુર ને સચીન એ ત્રણ સં-સ્થાન તેમ જ તે તેનાં મુખ્ય શહેરો પણ છે.

૧૧ ખંભાતનું સંસ્થાન-એ અમદાવાદ જિલ્લાની પશ્ચિમે ને મહી નદીની ઉત્તરે છે. મુખ્ય શહેર-ખંભાત એ રાજધાનીનું શહેર મહીનદીના મુખપર છે, એમાં નવાખનું રાજ્ય છે.

કાઠીઆવાડ એજન્સિ.

કાઠીઆવાડ એ ગૂજરાતની પશ્ચિમ દિશાએ આવેલો એક પહાડી દ્વીપકલ્પ છે. તોપણ તે ઘણા રાજરાણા ને ઠકરાતોથી ઝળકી રહ્યો છે. મુખ્ય શહેરો—રાજકોટ એ આજી નદીપર છે. સિવાય:—જુનાગઢ, ભાવનગર, નવા-નગર, ધ્રાંગધ્રા, ધોરાજી, પાલીતાણા, પોરબંદર, ખંભાલીઆ, મારખી, ગાંડણ, વઢવાણ ને લીંબડી છે. બંદરો—ભાવનગર ને મહુવા એ ગોહેલવાડમાં છે. વેરાવળ, માંગરોળ, પોરબંદર ને જાડરાખાદ એ સોરઠમાં છે. જોડીઆ ને સાયલા એ હાલારમાં છે. પર્વત—ગિરનાર, ચોટીલા ને શેત્રુંજી છે. નદીઓ—ભાદર, શેત્રુંજી ને મચ્છુ છે. કાઠીઆવાડના રાજકીય ભાગ ચાર છે:—૧ ઉત્તરમાં ઝાલાવાડ. ૨ પૂર્વમાં ગોહેલવાડ. ૩ દક્ષિણમાં સોરઠ. ૪ પશ્ચિમમાં હાલાર છે. તેમાં પોલિટિકલ એજન્ટની કચેરી અતુકમે વઢવાણ, સોનગઢ, માણેકવાડા ને રાજકોટમાં છે. તેનાં અતુકમે ધ્રાંગધ્રા, ભાવનગર, નવાનગર ને જુનાગઢ એ પહેલા વર્ગનાં દેશીરાજ્ય તેમ જ તે તેની રાજધાનીનાં મુખ્ય શહેર પણ છે. કાઠીઆવાડના ચાર ભાગમાં નીચે પ્રમાણેનાં દશ પરગણાં તથા મુખ્ય સંસ્થાનો વગેરે છે:—

- ૧ ઝાલાવાડ—એમાં મુખ્ય ધ્રાંગધ્રા એ ઝાલાવાડની ઉત્તરે ફલકુ નદીપર છે. લીંબડી ને વઢવાણ એ ભોગાવો નદીના કિનારાપર છે. વાંકાનેર એ મચ્છુ નદીપર છે. તેને સન ૧૬૦૪માં સલતાનજીએ વસાવ્યું છે. સિવાય:— યાનલખતર, સાયલા ને ચુડા છે. એ સઘળાં સંસ્થાનમાં ઝાલારજપુતતંત્રું રાજ્ય છે. તેનો મૂળપુરુષ હરપાળ નવમા સેંકડામાં યજ્ઞ ગયો છે.

બન્નણા એ કચ્છના રણના કિનારાપર છે. એમાં જતલોકોનું રાજ્ય છે.

૨ ગોહેલવાડ-એમાં મુખ્ય ભાવનગર એ કાઠીઆવાડની પૂર્વમાં ખંખાતના અખાતના કિનારાપર છે. તે ગોહેલવંશના ભાવશંગજીએ સન ૧૭૪૩માં વસાવ્યું છે. એમાં ખીજાં શહેર શિહોર ને કુંડલા છે. બંદરો-ભાવનગર, મહુવા ને તળાખ વગેરે અરબીસમુદ્રના કિનારાપર છે. સિવાય પાલીતાણા એ શેત્રુંજીના ડુંગરની તળેટીમાં છે. વળા એ બહુ જીનું છે. તેને વલ્લભીપુર પણ કહેછે. એ સઘળાં સંસ્થાનમાં ગોહેલરજપુતનું રાજ્ય છે.

૩ ઉંડસરવૈયા-એમાં ડાઠા, ગણધોળ ને ચોક એ સંસ્થાનો તેમ જ તે તેનાં મુખ્ય શહેરો પણ છે.

૪ બાબરીઆવાડ-એમાં મુખ્ય જાફરાબાદ એ બાબરીઆવાડની દક્ષિણે અરબીસમુદ્રના કિનારાપર છે. તેમાં સીદીનું રાજ્ય છે. સીદીલોકો મોગલોની દરીઆમ્મ ફાજના સરદાર હતા. તેને મુજફરખાં બાદશાહે સન ૧૫૭૦ માં એ સંસ્થાન ધનામમાં આપ્યું હતું. તેથી જાફરાબાદને મુજફરાબાદ પણ કહેછે. જાફરાબાદ સિવાય સાયલી, બેલા ને ચાચુડા વગેરે બંદરો પણ અરબીસમુદ્રના કિનારાપર છે.

૫ કાઠીઆવાડ-એમાં મુખ્ય અમરેલી એ ગાયકવાડનું છે. જસદણ એ બાદર નદીપર છે. સિવાય જોતપુર ને બગસરા વગેરે સંસ્થાનો છે.

૬ સોરઠ-એમાં મુખ્ય જીનાગઢ એ ગિરનારની તળેટીમાં છે. તેમાં શેરખાનખાખીના વંશજો રાજ્ય કરેછે. એમાં માંગરોળ, ચોરવાડ, વેરાવળ, નવુંબંદર ને ચાચુડા વગેરે બંદરો કાઠીઆવાડની દક્ષિણે અરબી-

સમુદ્રના કિનારાપર છે. સિવાય કોડીનાર, ઝાંટવા ને અમરાપુર વગેરે સંસ્થાનો છે. પર્વત-ગિર ને ગિરનાર છે. નદી-ભાદર, સુરેખા ને સરસ્વતી છે.

- બર્ડા-એમાં મુખ્ય પોરબંદર એ બર્ડાની દક્ષિણે અરબી સમુદ્રના કિનારાપર છે. એમાં જોડવા જાતના રાજ્ય રાજ્ય કરેછે. તેમાં શીમાણી ને માધવપોર વગેરે બંદરો અરબીસમુદ્રના કિનારાપર છે. પર્વત-બર્ડા છે. નદી-ભાદર ને ઉમેણ છે.

- ૮ હુઝાર-એમાં મુખ્ય નવાનગર જેને જામનગર પણ કહેછે તે કચ્છની ખાડીના કિનારા પાસે છે. તે જાડેજવંશના મૂળ પુરુષ જામરાવજે સન ૧૫૪૩ માં વસાવ્યું છે. હાલ તેમાં તે જ વંશના રાજાનું રાજ્ય છે. એમાં જોડીઆ, ઝીઝોડા, ખીજડીઆ ને સલાયા વગેરે બંદરો કચ્છની ખાડીના કિનારા પર છે. ખંભાલીઆ એ ધી નદીપર છે. ગોંડળ એ ગોડલી નદીપર છે. રાજકોટ એ આજી નદીપર છે. આ શહેર કાઠીઆવાડ એજન્સિની મધ્યમાં હોવાથી ત્યાં લસ્કરી છાવણી તથા પોલિટિકલ એજન્ટની કચેરી વગેરે રહેછે. સિવાય ધ્રોળ, ધ્રાફા, કોટડા ને રાજપરા વગેરે સંસ્થાનો છે. પર્વત-બર્ડા ને ગિર. નદી-રામાવતી, આજી, ગોડલી ને ભાદર છે.

- ૯ મચ્છુકાંઠે:-એમાં મુખ્ય મોરબી એ મચ્છુ નદીપર છે. તેમાં વગાણીઆ બંદર એ કચ્છની ખાડીપર છે. સિવાય માળીઆ વગેરે સંસ્થાનો છે. નદી-મચ્છુ.

- ૧૦ ગેાખામંડળ-એમાં મુખ્ય દારકાં એ ગાયકવાડનું બંદર છે. સિવાય કચ્છીગઢ, આરંબકુ, મઠી, પોશીનર, વરવાળું, ગોમતી ને બેટ એ મુખ્ય ગામો છે.

ગાયકવાડી રાજ્ય.

એ અમદાવાદ જીલ્લાની પૂર્વમાં ને સુરત જીલ્લાની ઉત્તરમાં છે. વળી તે મુ'અઝ ધલાકાનાં સઘળાં દેશી રાજ્યોમાં સર્વથી મોટું છે. એનો ધણોખરો મૂલક ખીજાં રાજ્ય સાથે સેળભેળ થયેલો છે. મુખ્ય શહેર-વડોદરા એ રાજધાની વિશ્વામિત્રીપર છે. તેને પિત્રાજી ગાયકવાડે મુસલમાનો પાસેથી સન ૧૭૨૭-૨૮માં જીતી લીધું હતું. એ પછી તે શહેરને સુધારી વધારી તેમાં તેના દીકરા દામાજી ગાયકવાડે રાજધાની સ્થાપી. આ શહેરની મધ્યમાં માંડવી પાસે રાજવાડા તથા નજરઆગ નામે સરકારી મહેલ જોવા લાયક છે. શહેરની બહાર રાવપરામાં સરકારી કચેરી તથા કોર્ટો વગેરે છે. વળી ચીમનઆગ, મોતીઆગ, મસ્તુઆગ, વિશ્રામઆગ, લક્ષ્મીવિજ્ઞાસ અને સાર્વજનિકઆગ તથા કાંપ પણ જોવા જોગ છે. અહીંનું ફેળવણીખાતું ધણું સારા પાયાપર ચાલે છે. એમાં ૧૦૧૮૧૮ માણસની વસ્તી છે. સિવાય:-પાટણ, કડી, વિજાપુર, વિશાનગર, વડનગર ને સિદ્ધપુર; પેટલાદ ને ડોહાઈ; નવસારી ને ગણદેવી; અમરેલી ને કોડીનાર; તથા ખાનદેશમાં વજપુર છે. બંદરો-કોડીનાર, વેળણ, દ્વારકાં ને બેટ સંખોદ્ધાર છે. નદીઓ-સાબરમતી, સરસ્વતી ને વાત્રક; નર્મદા, મહી ને વિશ્વામિત્રી; પુર્ણા, અંબિકા ને તાપી; શેત્રુંજી, કેરી ને ગોમતી છે. આ રાજ્યના રાજકીય ચાર ભાગ કર્યા છે:-ઉત્તરમાં કડીપ્રાંત, પૂર્વમાં એટલે મધ્યમાં વડોદરાપ્રાંત, દક્ષિણમાં નવસારીપ્રાંત અને પશ્ચિમમાં અમરેલીપ્રાંત છે. તેનું પ્રાંતવાર વર્ણન નીચે પ્રમાણે છે:—

૧ કડીપ્રાંત—એ પાલણપુર તથા રાધણપુર સસ્થાનની દક્ષિણમાં છે. મુખ્ય શહેરો—કડી એમાં કિલ્લો તથા મલ્હારરાવની હવેલી જેવા લાયક છે. પાટણ એ સરસ્વતી નદીપર વનરાજ આવડાએ સંવત્ ૮૦૨માં વસાવ્યું છે. એ ગૂજરાતની અસલ રાજધાની હતી. એની પાસે સહસ્ત્રલિંગ નામે તળાવ સિદ્ધરાજ જયસિંહનું બંધાવેલું છે. વિશનગર એ શહેર વિશળદેવે બાંધ્યું હતું. ત્યાંનાં ત્રાંબાપિત્તળનાં વાસણ વખણાય છે. વડનગર એ અયોધ્યાના કનકસેન રાજાએ સન ૧૪૪-૧૪૫માં બાંધ્યાનું કર્નલટાંડ સાહેબ કહે છે. એમાં રૂદ્રમાળા જેવા બે કીર્તિસ્તંભ છે. સિદ્ધપુર એ શ્રીમથળનામે પ્રાચીન શહેર સરસ્વતી નદીપર છે. એ સ્થળ માતૃ શ્રાદ્ધ સારૂ પ્રસિદ્ધ છે. એમાં મૂળરાજનો બંધાવેલો રૂદ્રમાળા બહુ જીર્ણ થઈ ગયેલો છે. વળી ખિંદુ સરોવર, જ્ઞાનવાવ ને અલ્પસરોવર વગેરે તીર્થ છે. ઉંઝા એમાં કડવા કણખીની કુળદેવી છે. કહે છે કે તે દર બાર વરસે તેમના લગ્નની તીથિ નક્કી કરી આપે છે. બહુચર એ ગામમાં બહુચરામોતા-જી બહુ પ્રસિદ્ધ છે. એનું દેવાલય ૧૭૮૩માં બંધાવેલું જણાય છે. તેમાં દર વરસે ચૈત્ર ને આસો સુદ ૧૫ મે મોટા મેળા મળે છે. સિવાય વિઘ્નપુર, મેસાણા, પીલોદરા, રૂપાલ, ખેરાળુ, દેહગામ, બહીઅલ, કઠવાડા, કરોળી, આતરસુંબા, ખારીઆ, કાણીયલ ને કનીપુર ગામો છે. નદી—સાબરમતી, ખારી, મેશ્વો, વાત્રક, બનાસ ને સરસ્વતી છે. એમાં ૧૦ તાલુકા છે:—પાટણ, વડાવલી, મેસાણા, કડી, કલોલ, દેહગામ, વિઘ્નપુર, વિશનગર, ખેરાળુ ને સિદ્ધપુર.

૨ વડોદરા પ્રાંત-એ ખેડાજીલ્લાની દક્ષિણે તથા ભરૂચ જીલ્લાની ઉત્તરે છે. મુખ્ય શહેરો-વડોદરા એ વિશ્વામિત્રી નદીના કાંઠે છે. એને ફરતો ઢાટ જં. એ શહેરમાં દશેરાને દિવસે ગાયકવાડ સરકારની મોટી સ્વારી જોવા લાયક નીકળેછે. માટે વડોદરાની તે દશેરા, મુંબઈની તે દીવાળી ને મારવાડની તે હોળી એમ કહેવાય છે. પેટલાદ એમાં ચરબુ-નશા પીરનું સ્થળ પ્રસિદ્ધ છે. ત્યાં મુસલમાનના રજમ માસમાં મેળો મળેછે. ઉમોઈ એ ગૂજરાતના પ્રસિદ્ધ કવિ દયારામની જન્મભૂમિ છે. એમાં કિલ્લો ઘણો જુનો ને નક્કરીદાર છે. અહીં બાજરાવે ત્રીજકરાવ દાખાડેને હરાવી સન ૧૭૩૧ માં મારી નાખ્યો. એ શહેર ફતેસિંગને ૧૮૧૭માં મળ્યું હતું. સિવાય સોજીત્રા, સાવલી, પાદરા, સીનોર, વસો, પીઝ, વાસણા ને કુસુંબીઆ ગામો છે. નદીઓ-મહી, શેઢી, વિશ્વામિત્રી, ને નર્મદા છે. એમાં ૯ તાલુકા છે:-પેટલાદ, પાદરા, ચોરંદા, સીનોર, ચાણોદ, ઉમોઈ, સંખેડા, જરોદ ને વડોદરા.

૩ નવસારી પ્રાંત-એ ભરૂચજીલ્લા તથા રાજપીપળા સંસ્થાનની દક્ષિણે અને સુરતજીલ્લાની ઉત્તરે છે. મુખ્ય શહેર-નવસારી. એની દવા સારી હોવાથી ઉતાળામાં ગાયકવાડ સરકાર કેટલોક વખત ત્યાં રહેછે. એમાં રાજવાડાની ચોરે બાંધેલો ઢાટ છે. સિવાય ગણુદેવી, કઠોર, વરીઆવ, સોનગઢ, વાજપુર ને બીલીમોરા ગામો છે. નદીઓ-તાપી, કામ, મીદોળા, પૂર્ણા, અંબિકા ને કાવેરી છે. એમાં ૮ તાલુકા છે:-વેળાછા, પલસાણા, સોનગઢ, નવસારી, કામરેજ, બ્યારા, મહુવા ને ગણુદેવી.

૪ અમરેલી પ્રાંત—એ કાડીઆવાડમાં જુનાગઢની પૂર્વે ને સોનગઢ તથા પાલીતાણાની પશ્ચિમે છે. મુખ્ય શહેરો—અમરેલી, માણેકવાડા, કોડીનાર, બેટ-સંજોષ્ઠાર ને દ્વારકાં છે. દ્વારકાં એ યદુવંશી શ્રીકૃષ્ણની રાજધાની હતી. પણ હાલતું દ્વારકાં શ્રીકૃષ્ણના પુત્રના પુત્ર વજ્રનાભે બાંધેલું કહેવાય છે. હિંદુઓનું હિંદુસ્તાનની પશ્ચિમમાં એ મોટું તીર્થ છે. એમાં શ્રીદ્વારકાંનાથજીનું મંદિર ગોમતી નદીના ઉત્તર કિનારાપર છે. એ નદી પણ પવિત્ર ગણાય છે ને તેમાં ઇશ્વરી ચમત્કારથી રાંખ, ચક્ર ને પદ્મ થાય છે. નદીઓ—ગોમતી ને શેત્રુંજી છે. એમાં ૫ તાલુકા છે:—દામનગર, અમરેલી, ધારી, કોડીનાર ને ઓખામંડળ.

મુંબઈ બેટ.

મુંબઈબેટનો વહિવટ બહોલો હોવાથી એને જીલ્લામાં ગણ્યો છે. એની ઉત્તરે માટુંગા, માહીમ, વાંદરા ને થાણાજીલ્લો; પશ્ચિમે મહાલક્ષ્મી, વરલી, માહીમ ને અરબી સમુદ્ર; દક્ષિણે કોલાબા; પૂર્વમાં મુંબઈનું બાઈ, સીવરી ને અરબી અખાત છે. એનું સપાટ મેદાન ૧૧ મૈલ લાંબુ ને ૩ મૈલ પહોળું છે. એમાં સુમારે ૭૭૫૦૦૦ માણસની વસ્તી છે. તેમાં સર્વથી વધારે વસ્તી હિંદુઓની છે. તેથી ઉતરતી મુસલમાન, પારસી, શીરંગી, યુરોપીઅન, ચાહુદી, યુરેશીઅન, સીંધી અને ચીના વગેરેની છે.

રાજધાની—મુંબઈ એ પશ્ચિમ હિંદુસ્તાન અને મુંબઈ ઈલાકાની રાજધાનીનું મુખ્ય શહેર છે. એમાં ગવર્નર સાહેબ રહે છે અને હાઈકોર્ટ વગેરે છે. તે બેટ પોર્તુગીઝ રાજની શાહાજીની ઇનફંટા કાયેરાઈન સાથે ઇંગ્લંડના બીજા

ચાર્લ્સ રાજનાં સન ૧૬૬૧માં લગ્ન થવાથી ઇંગ્લેન્ડને રીતમાં મળ્યો હતો પણ તે સરકારને તાબે ૧૬૬૮માં થયો છે.

મુંબઈના વિભાગ—મુંબઈ શહેર ત્રણ ભાગમાં વહેંચાયું છે. કોટ, બહારકોટ અને ભોંયખલાથી માહીમ. પણ હાલમાં તો બહારકોટના એક નાકાપર આવેલા કાર્ડ માર્કિટ નજીક જ. આઈ. પી. રેલવેના ગંજવર ખોરડીખંદર સ્ટેશને તે બાજુથી કોટ અને બહારકોટને જોડી દીધા છે તેમ જીજ બાજુથી બહારકોટના ખીજ નાકાપર આવેલા ઘોળીતળાવ નજીક એલફીન્સ્ટન હાઇસ્કૂલ, કામા હાસપીટાલ, પોલીસકોર્ટ અને હાલમાં બંધાતા મ્યુનિસિપાલ હોલ વડે કોટ અને બહારકોટના ભાગ તો કેવળ જોડાઈ ગયા છે. તો પણ કોટ અને બહારકોટ એ નામ તો રહ્યાં જ છે.

મુંબઈ જોવાના ક્રમવાર રસ્તા—મુંબઈમાં હરવા ફરવાના તથા તેને જોવાના ક્રમવાર મુખ્ય માર્ગ કરીએ તો તે આ પ્રમાણેના ત્રણ થાય છે:—(૧) કોલાબાથી વાલકેશ્વર જવાના રસ્તા:—કોલાબા, એસ્પેન્ડ, ઘોળીતળાવ, ખીરગામ, ચોપાટી, મલખારહીલ અને વાલકેશ્વર. (૨) વાલકેશ્વરથી પાલવે જવાના રસ્તા:—વાલકેશ્વર, મલખારહીલ, ખંભાલાહીલ, મહાલક્ષ્મી, તાડદેવ, કામાડીપુરા, ખેતવાડી, ભૂલેશ્વર, કાર્ડ માર્કિટ, ખોરડીખંદર, કોટ અને પાલવાખંદર. (૩) પાલવા ખંદરથી છેક માહીમ જવાના રસ્તા:—પાલવા, કોટ, મોઢીખાના, ખોરડીખંદર, કાર્ડ માર્કિટ, અલાઈબાગ, પાય-ઘોળી, ભીંડીખંજર, સર જમશેદજીની હાસપીટાલ, ભોંયખલા, રાણીનોબાગ, ગ્યાસનું કારખાનું, ચીયપોગલી, પરેલ, માટુંગા, દાદર અને માહિમ.

જોવા લાયક જગાઓ—ટાઉનહોલ, ટંકસાલ, મોટી પોસ્ટઆફીસ, અંગરેજખંજર, હાઇકોર્ટ, રાજબાઈ ટાવર, ગવર્નરની આસીસ, યુનિવર્સિટી, પ્રિન્સ આવ વેલ્સનું ઘોડે-સ્વાર બાવલું, દીવાદાંડી, રાણીનું બાવલું, ખોરડીખંદર સ્ટેશન, કાર્ડ માર્કિટ, ગોદી, કસ્ટમહાઉસ, કાપડમાર્કિટ, પાંજરાપોળ, રાણીનો બાગ, સરકારી મહેલ, ચીમનબાગ, મહાલક્ષ્મી, વાલકેશ્વર, ફરીઆમહેલ, બાબુલનાથ ને ધારાપુરી.

બંદરો-પાવવા, ખોરડી, મસીદ, માંડવી, કરનાક, ચીચ, એલરીન્સ્ટન, વાડી, ટાંક ને કોલસા બંદરો છે.

હુવા ખાવા લાયક જગાઓ-પાલવાબંદર, દરીઆ કિનારો, મેદાન, મહાલક્ષ્મી ને વાલકેશ્વર.

તળાવ તથા સરોવર-મુંબઈમાં નદી નથી પણ મુંબાદેવી, ગોવાળીઆને ગાબુલા વગેરે ઘણાં તળાવ છે. વળી શહેરના લોકોને લોખંડના નળ વાટે મીઠું પાણી પુરૂં પાડવાને મ્યુનિસિપાલિટીએ મુંબઈથી થોડેક દૂર વીઆર અને હુલસી નામનાં બે સરોવર બાંધેલાં છે. વીઆરમાં તો ગોપુર નામની નદીને વાળી છે. ત્રીજું તાનસાનું ને ચોથું પવાઈનું સરોવર પણ હાલમાં તૈયાર થાય છે.

બગીચા-ભોંયખલે રાણીનો રમણીય બાગ આખા હિંદુસ્તાનમાં સર્વથી મોટો છે. કોઠમાં એલરીન્સ્ટન સરકલ નામનો તથા ચર્નીરોડ પાસે દરીઆ કિનારાપર મ્યુનિસિપાલિટીએ બંધાવેલા બહુર બાગ છે. એ સિવાય મુંબઈના ત્રણે વિભાગમાં નાના બાગ અને શ્રીમંત લોકોની મનોરંજક વાડીઓ ઘણી છે.

ગુફાઓ-મુંબઈના બારા તરફ એલીફન્ટા અથવા બારાપુરી નામે રમણીય ટાપુ છે. વળી સાઈમાં વીઆર અને ચાણાની વચ્ચે જાંચી ટેકરીઓપર અનેરી કનેરીની જોવાલાયક પ્રાચીન ગુફાઓ છે. તેમાંનું કોનરકામ તો ઘણું જ સરસ છે.

આયાત-ઉત્તર તથા સુતરાઉ વિલાયતી કાપડ, રેશમ, દવા, દારૂ, ખીસોર, ધાતુ, કરીઆણું, ચા, ખાંડ, સર્વ તરેહના સાંચાઓ અને ભાતભાતના કાચ, પથ્થર, માટી તથા કાકડાનાં રમકડાં ઈત્યાદિ યુરોપ અને અમેરિકા વગેરે ઘણા દૂરના દેશોવરોથી આ શહેરમાં આવી આખા દેશમાં તેનો વેપાર ચાલે છે.

નીકાશ-આ શહેરમાંથી રૂ, અરીણ, ચામડાં, હાડકાં, અલશી, ઘડું, ખીચાં, મહુડાં કાચુ જીન અને મોતી વગેરે જવેરાત પણ ચીન તથા યુરોપાદિ દેશમાં જાય છે.

હુન્નર-મુંબઈ શહેરમાં ઘણો બહોળો વેપાર ચાલેછે. ૩ કાંતવાની અને કાપડ વણવાની મીલો વિલાયતની પેઠે મુંબઈમાં પણ ઘણી છે. રંગવા, કોતરવા, ચીતરવા, છાપવા, સીવવા, ગુથવા, અને ભરત ભરવા વગેરે તરેહવાર જાતના હથેલો ચાલેછે. ધંધારોજગારને માટે તો મુંબઈ આખા હિંદુસ્તાનમાં પહેલા નંબરનું બંદર અને દુનિયામાં સર્વથી સરસ ગણાતાં શહેરોમાંનું એક શહેર તથા હાલની ખરી અક્ષકાપુરી તે મુંબઈ જ છે.

(૪) ઉત્તર મહારાષ્ટ્ર પ્રાંત.

એ પ્રાંતની વચમાં સહ્યાદ્રિ પર્વત આવ્યાથી કોકણ ને દક્ષિણ એવા બે ભાગ થયાછે. તેના પશ્ચિમ ભાગને કોકણપટ્ટી ને પૂર્વ ભાગને દક્ષિણ કહેછે. મુખ્ય શહેર-પુના, સોલાપુર, અહમદનગર, સતારા, નાશિક, ધુળીઆ, ચેવલા, પંઢરપુર, બારસી, માલેગામ; તથા માલવણ, વાંદ્રા, થાણા, કંદ્યાણી ને અલીબાગ છે. બંદર-ભીમડી, રતનાગિરી ને વેંગુડા છે. બેટ-વસઈ, સાંઈ ને ઉરણ. સમુદ્ર-અરબી. પર્વત-સાતપુડા ને સહ્યાદ્રી. નદી-ગોદાવરી, તાપી, કૃષ્ણા, મૂળામૂઠા ને અમ્યા છે. ઉત્તરમહારાષ્ટ્ર પ્રાંતમાં કોકણના ૬ અને દક્ષિણના ૧૦ મળી સોળ ભાગ કર્યાછે. તેનું વર્ણન નીચે પ્રમાણે છે:—

(ક) કોકણ-એની હદ સુરતથી તે છેક ગોવા સુધી છે.

૧ થાણા જિલ્લો-એ સુરત જિલ્લાની ને દમણ પ્રાંતની દક્ષિણમાં છે. મુખ્ય શહેરો-થાણા, કંદ્યાણી ને ભીમડી છે. એમાં ૧૦ તાલુકા છે:-ડાહાણું, માહીમ, વતમ, સાંઈ, વાડા, ભીમડી, કંદ્યાણી, શાહાપુર, મુરગાડ અને કર્જત.

- ૨ કોલાબા જીલ્લો-એ થાણા અને મુંબઈની દક્ષિણમાં છે. મુખ્ય શહેરો-અલીબાગ, પનવેલી, ઉરણુ ને મહાડ છે. એમાં ૬ તાલુકા છે:-અલીબાગ, પનવેલ, ખેણુ, રોહા, માણગામ અને મહાડ.
- ૩ રત્નાગિરી જીલ્લો-એ કોલાબા જિલ્લા તથા જંજીરા સંસ્થાનની દક્ષિણમાં છે. મુખ્ય શહેરો-રત્નાગિરી, માલવણ, ચીપલુણુ ને રાજપુર છે. એમાં ૯ તાલુકા છે:-દાપોલી, ખેડ, ચીપલુણુ, સંગમેશ્વર, રત્નાગિરી, રાજપુર, દેવગડ, માલવણ અને વેંગુર્લા છે.
- ૪ જવાર સંસ્થાન-એ થાણા જિલ્લાની મધ્યમાં છે. મુખ્ય શહેર-જવાર એમાં ત્રણ મહાલ છે.
- ૫ જંજીરા સંસ્થાન-એ મુંબઈ અને રત્નાગિરીના મધ્ય ભાગમાં છે. મુખ્ય શહેરો-જંજીરા ને જાફરાબાદ.
- ૬ સાવંતવાડી-એ સંસ્થાન કોકણની છેક દક્ષિણમાં છે. મુખ્ય શહેર-સાવંતવાડી.

(ખ) દક્ષિણ.

- ૧ ખાનદેશ જીલ્લો-ઉત્તરે નર્મદા નદી; પશ્ચિમે સુરત એ-જનિસ; દક્ષિણે સાતમાળાપર્વત અને પૂર્વે મધ્યપ્રાંતો ને વરાડ છે. મુખ્ય શહેરો-ધુળીઆ એ પાંજરા નદી પર છે. સિવાય:-ધરણગામ, નિમમપુર, નંદુરબાર, જળગામ ને બ્રુસાવળ છે. નદીઓ-તાપી, ગીરણુ ને પાંજરા છે. એમાં ૧૬ તાલુકા છે:-ધુળીઆ, અમળનેર, એરડોલ, પાચોરા, ચાળીસગામ, પીંપળનેર, નંદુરબાર, વીરદેલ, તળોદા, શહાદા, શીરપુર, ચોપડા, સાવદા, બ્રુસાવળ, નસરાબાદ અને જામનેર છે.

- ૨ નાશક જીલ્લો-એ ખાનદેશ જીલ્લાની દક્ષિણમાં છે. મુખ્ય શહેર-નાશક એ ગોદાવરીના કાંઠાપર છે. સિવાય:-એવલા, માલેગામ, મનમાડ અને ત્રંગેશ્વર છે. નદીઓ-તાપી ને ગોદાવરી છે. એમાં ૧૨ તાલુકા છે:-બાગલાણ, કૃષ્ણવણ, ચાંદવડ, દીંડારી, પેઠ, નાશક, મગતપુરી, સિન્નર, નીલાડ, એવલા, નાંદગામ અને માલેગામ છે.
- ૩ અહમદનગર જીલ્લો-એ નાશક જીલ્લાની દક્ષિણમાં છે. મુખ્ય શહેર-અહમદનગર^૧ એ સીતા નદીના કાંઠાપર છે. એ પહેલાં મુસલમાન રાજાની રાજધાની હતી. એમાં હાલ કિલ્લો તથા છાવણી છે. સિવાય:-સંગમનેર, રાહુરી, નગર ને આકોતા છે. નદીઓ-ગોદાવરી ને બીમા છે. એમાં ૧૧ તાલુકા છે:- આકોલા, સંગમનેર, કોપરગામ, રાહુરી, નેવાસ, શેવગામ, નગર, પારનેર, શ્રીગોદ, કર્જત ને જામખેડ.
- ૪ પુના જીલ્લો-એ અહમદનગર જીલ્લાની પશ્ચિમે તથા દક્ષિણે છે. મુખ્ય શહેર-પુના એ પેશવાની રાજધાનીનું શહેર મૂળામૂઠા નદીના સંગમપર છે. તે અંગરેજને સન ૧૮૧૮માં મળ્યું છે. ત્યાં ગણેશખીડમાં ગવર્નર સાહેબનો ખંગલો છે માટે ચોમાસામાં તે ધણું કરી ત્યાં રહેછે. સિવાય:-૨ખડકી,

^૧અહમદનગર-અહીંની ચાંદગીળી મરણ પામ્યાથી તેને અહમદે સન ૧૬૦૦માં લીધું. શાહજહાંએ સન ૧૬૩૭માં લીધું. ઔરંગઝેબ એના કિલ્લામાં સન ૧૭૦૭માં મરણ પામ્યા. તેને અંગરેજે સન ૧૮૦૩માં લીધું.

૨ખડકી-અહીં એલફિન્સ્ટન સાહેબે સન ૧૮૧૭માં ખીજ બાજુરાવને હરાવેા હતો.

જુનર, ઇંદાપુર, તળેગામ ને મંચર છે નદીઓ-
મુળા, મુકા ને નીરા છે. એમાં ૮ તાલુકા છે:-
હવેલી, પુરંદર, ભીમથડી, ઇંદાપુર, જુનર, ખેડ,
માવળ ને શીર.

૫ સતારા જિલ્લો-એ પુના જિલ્લાની દક્ષિણમાં છે.
મુખ્ય શહેર-સતારા^૧ એ કૃષ્ણા નદીપર મરાઠાની
રાજધાની હતી. એમાં એક ડુંગરી કિલ્લો છે. સિ-
વાય:-વાઇ, કન્હાડ, તાસગામ, ઇસલામપુર, પાટણ,
ખંડાલા ને મહાવળેશ્વર છે. નદીઓ-નીરા, કૃષ્ણા
ને વાણી છે. એમાં ૧૧ તાલુકા છે:-ખવળી,
કન્હાડ, કારેગામ, ખટાવ, ખાનાપુર, માણુ, પાટણ,
સતારા, તાસગામ, વાઇ ને વાળવા.

૬ સોલાપુર જિલ્લો-એ અહમદનગર જિલ્લાની દક્ષિણે
તથા પુના ને સતારા જિલ્લાની પૂર્વમાં છે. મુખ્ય
શહેરો-સોલાપુર, ખારશી, પંઢરપુર^૨ ને વૈરાગ છે.
એમાં ૭ તાલુકા છે:-કરમાળ, ખારશી, માઠા,
સોલાપુર, પંઢરપુર, સાંગોલા ને માળશીરસ.

૭ ખાનદેશ એજન્સિ-એ ખાનદેશ જિલ્લાની પશ્ચિમમાં
છે. એના ત્રણ ભાગ છે:-ડાંગદેશ, સુરગણ તાલુકા
ને મેવાસીપ્રાંત.

^૧સતારા-શિવાજી ખીજે સન ૧૭૦૮માં ગાદીએ બેઠો.
ચંદા સાહેબને કેદ કરી લાવ્યા ૧૭૪૧. બ્રિટિશ રાજ્ય સાથે
સન ૧૮૧૮માં મેળવ્યું.

^૨પંઢરપુર-એ હિંદુઓનું તિર્થનું સ્થળ ભીમા નદીપર
છે. એના મંદિરમાં ત્રિશક્તિ ડેવેએ બાજરાવની સમ્મ-
તીથી ગંગાધર શાસ્ત્રીને સન ૧૮૧૫ના જુલાઈમાં મારી
નખાવ્યા.

- ૮ સતારા એજન્ડિસ-એમાં એ સંસ્થાન છે. ઐંધ અને કલટણ. ઐંધ એ સતારા જલ્લાની દક્ષિણમાં અને કલટણ એ ઉત્તરમાં છે.
- ૯ ભોર સંસ્થાન-એ પુના જલ્લાની નૈરત્યમાં છે. મુખ્ય શહેર ભોર છે.
- ૧૦ અક્કતકોટ સંસ્થાન-એ સોલાપુરથી વીસ મૈલ પર અગ્નિખૂણામાં છે. એનું મુખ્ય શહેર અક્કતકોટ છે.

(૫) દક્ષિણ મહારાષ્ટ્રદેશ ને ઉત્તરકાનડા.

આ પ્રાંતની ઉત્તરે મહારાષ્ટ્ર; પશ્ચિમે અરબીસમુદ્ર, ગોવા ને કોકણ; દક્ષિણે મહીસુર ને મદ્રાસ; પૂર્વે નિઝામનું રાજ્ય અને મદ્રાસ ઇલાકા છે. મુખ્ય શહેર-હુબલી, બેલગામ, ધારવાડ, બાગલકોટ ને કોલાપુર છે. બંદર-કારવાડ, કુંભડા ને હોનાવર છે. પર્વત-સગ્રાદ્રિ. નદી-કૃષ્ણા, તુંગભદ્રા ને વર્ધા છે. મહારાષ્ટ્ર અને દક્ષિણ મહારાષ્ટ્રદેશો સન ૧૮૧૮માં પેશ્વા સરકાર પાસેથી જતી લીધા છે. પણ ઉત્તરકાનડા જે મદ્રાસ ઇલાકાનો ભાગ હતો તેને સન ૧૮૬૧માં સરકારે મુખ્ય ઇલાકાના આ પ્રાંતમાં મેળવ્યો છે. આ પ્રાંતના ૮ ભાગ છે તેનું વર્ણન:—

૧ કલાદગી જલ્લા-એની પૂર્વમાં નિઝામનું રાજ્ય; દક્ષિણમાં ધારવાડજલ્લા અને પશ્ચિમે રામદુર્ગ, જમખંડી ને જતસંસ્થાન છે. મુખ્ય શહેરો-વિજયપુર, બાગલકોટ, ગુજેદગુડ ને ઇલકલ છે. નદીઓ-કૃષ્ણા, ઘટપ્રભા ને મલપ્રભા છે. એમાં ૮ તાલુકા છે:—બાગલકોટ, બદામી, હુનગુંદ, મુદેખીહાલ, સિંદગી, બાગેવાડી, કલાદગી ને ઇંડી.

૨ બેલગામ જલ્લા-એ કલાદગીજલ્લાની પશ્ચિમમાં છે. મુખ્ય શહેરો-બેલગામ એમાં લસ્કરની ઓવણી છે, અ-

થણી, ગોકાક ને નીપાણી છે. નદીઓ-ઉત્તરમાં કૃષ્ણા, મધ્યમાં ઘટપ્રભા ને દક્ષિણમાં મલપ્રભા છે. એમાં ૭ તાલુકા છે:-ખેલગામ, ચીકોડી, ગોકાક, અથણી, સપગામ, ખીડી અને પરસગડ.

૩ ધારવાડ જિલ્લો-એ કલાદગી અને ખેલગામ જિલ્લાની દક્ષિણમાં છે. મુખ્ય શહેરો-ધારવાડ, હુળળી, ગદગ, રાણીખેનુર, બંકાપુર ને હવેલી છે. નદી-ઉત્તરમાં મલપ્રભા ને દક્ષિણમાં તુંગભદ્રા છે. એમાં ૧૨ તાલુકા છે:-ધારવાડ, નવલગુંદ, રોણુ, ગદગ, હુળળી, કલ્લક-કી, બંકાપુર, કરજી, હાનગલ, રાણીખેનુર ને કોડ.

૪ ઉત્તરકાનડા જિલ્લો-એ ખેલગામ જિલ્લાની દક્ષિણ અને ધારવાડ જિલ્લાની પશ્ચિમે છે. મુખ્ય શહેરો-કારવાડ, કુમહા ને હોનાવર. એમાં કારવાડ એ પ્રખ્યાત બંદર છે. પર્વત-સહ્યાદ્રિ. નદી-તુંગભદ્રા, વધા ને શરાવતી છે. એમાં ૮ તાલુકા છે:-કારવાડ, અકોલા, કુમહા, હોનાવર, સિદ્ધાપુર, શિરસી, યેલ્લાપુર ને સુપા.

૫ જતસંસ્થાન-એ કલાદગી જિલ્લાની પશ્ચિમમાં છે. એનું મુખ્ય શહેર જત છે.

૬ કોલાપુર સંસ્થાન-એ સતારા જિલ્લાની દક્ષિણમાં ને ખેલગામ જિલ્લાની ઉત્તરમાં છે. મુખ્ય શહેરો-કોલાપુર એમાં શિવાજીના વંશજે રાજ્ય કરે છે. નદી-પંચગંગા છે. એમાં મુખ્ય સંસ્થાન, વીશાળગડ, કાગલ, બાવડા અને ધ્યલકરંજ છે.

૭ સાવનુર જાગીર-એ ધારવાડ જિલ્લાની પૂર્વમાં છે. એનું મુખ્ય શહેર સાવનુર છે.

૮ દક્ષિણ મરાઠા જાગીર-આ જાગીરો ૮ છે:-સાંગલી, જમખોડી, (૨)મીરજ, (૨)કુરંદવાડ, મુધોળ ને રામકુર્ગ. વળી તે તેનાં મુખ્ય શહેરો પણ છે.

મુખ્ય ઇલાકાનો વેપાર.

મુખ્ય પેદાસ—સિંધમાં—ભાત, જુવાર, ખાજરી, ધર્ણ, મગ, રૂ ને તંબાકુની છે. કચ્છમાં—જુવાર, ખાજરી, ધર્ણ, મગ, રૂ, હિતની છે. ગૂજરાતમાં—ડાંગર, જુવાર, ખાજરી, ધર્ણ, મકાઈ, ખાવટો, કેદરા, કઠોળ, રૂ, શેરડી, ગોળ, મીઠા અને તંબાકુની છે. કેાકણમાં—ભાત, નાગલી, કઠોળ, અડદ, તલ, નાળીએર, સોપારી, આદુ, શેરડી, કેળાં ને મીઠાની છે. દક્ષિણમાં—ભાત, જુવાર, શેરડી, નાળીએર, સોપારી, એલચી, મરી અને મીઠાની છે.

પાકસા ર વખણાતાં શહેરો વગેરે—૩ સા ર ઘોઝેરા, ધારવાડ, ખારશી, બાવનગર, બરચ ને વઢવાણ; વરાગડા મીઠા સા ર ખારાગોરા ને પાટડી; બળદ સા ર વાગડ, કડી ને કચ્છ; ઘોડા સા ર કચ્છ ને કાઠીઆવાડ; અકીક સા ર ખંખાત; ઈમારતી કાટ સા ર પંચમહાલ, રેવાકાંઠા ને ડાંગનો મૂલક; હુળદર સા ર પાલી, રાગપુર ને વીસનગર; હિત, ચામડાં ને સીંગડાં સા ર મીયાણી, પચ્છમ ને બત્રી પરગણાં; કુટકડી, મુરાખાર, ગધેક ને પાપડીઆખારા સા ર કચ્છ; પાન સા ર માંડવા ને ચૌરવાડ; તંબાકુ સા ર નડીઆદ ને ચરોતર; અને મધસા ર મહાબળેશ્વર વખણાય છે.

હુત્રર માટે વખણાતાં શહેરો—ભરત સા ર મુખ્ય, હૈદરાબાદ, ભૂજ ને ખંખાત; ઢોલીઆ સા ર સાવરકુંડલા; કંકુસા ર નવાનગર; બંદુક સા ર ખેયાપુર; તલવાર સા ર શિરોહી; ધાતુનાં વાસણ સા ર વિસનગર, સિહોર, પુના ને નાશક; માટીનાં વાસણ ને પટોળાં સા ર પાટણ; રેશમીકાપડ સા ર અમદાવાદ; કાચ ને સાબુ સા ર કપડવણજ; સેલાં સા ર બુરાનપુર; પાથડી સા ર પેઠ ને ચેવલા; હાથીદાંતનાં રમકડાં સા ર શીકારપુર ને હૈદરાબાદ; મીનાકારીના કામ સા ર હાલા ને નસરપુર વખણાય છે.

હિંદુસ્તાન.

પૃથ્વીપરના ચારે ખંડોમાં સર્વથી જુનો ને મોટો એશિયા ખંડ છે. એની દક્ષિણમાં અર્ધસ્તાન, હિંદુસ્તાન ને મલાકા એ ત્રણ મોટા દ્વીપકલ્પ છે. તેમાં સર્વથી મોટો ને મહત્વાવાળો દ્વીપકલ્પ હિંદુસ્તાન દેશ છે, જેમાં આપણે વસીએ છીએ. તેનું વર્ણન નીચે પ્રમાણે છે:—

સીમા—ઉત્તરમાં હિંદુકશ, કારાકોરમ અને હિમાલય પર્વત છે. પશ્ચિમમાં હાલા તથા સુલેમાન પર્વત અને તેની પેલી તરફ બલુચિસ્તાન તથા અફઘાનીસ્તાન દેશ છે. નૈઋત્યમાં અરબીસમુદ્ર અને દક્ષિણમાં હિંદી મહાસાગર છે. અગ્નિ ખૂણામાં બંગાળનો ઉપસાગર અને પૂર્વમાં આરાકાનના તથા ખીખ ડુંગર અને તેની પેલી તરફ બ્રહ્મદેશ છે.

વિસ્તાર—હિંદુસ્તાનનું ક્ષેત્રફળ ૧૫,૮૨,૧૨૦ ચોરસ મૈલ છે. એની લંબાઇ ઉત્તરમાં કાશ્મીરથી તે દક્ષિણમાં કન્યાકુમારી ભૂશિર સુધી ૧૯૦૦ મૈલ છે. અને પહોળાઈ સિંધદેશથી તે આસામ સુધી ૧૮૦૦ મૈલ છે.

વસ્તી—હિંદુસ્તાનદેશની વસ્તી ૨૫,૫૦,૦૦,૦૦૦ માણસની છે. આખી પૃથ્વીમાં ચીન દેશ સિવાય ખીખ કોઇપણ દેશની વસ્તી એના કરતાં વધારે નથી.

શહેરો—સિંધહૈદરાબાદ, ભૂજ, રાજકોટ, અમદાવાદ, વડોદરા, સુરત, ધુળીઆ, મુંબઈ, અહમદનગર, પુના, સોલાપુર, કોલાપુર, ધારવાડ ને હુબળી; રાજમંદ્રી, મચ્છલીપટ્ટણ, મદ્રાસ, મલબાર; મહીસુર; નિઝામહૈદરાબાદ; નાગપુર; ઈંદોર, રતલામ; અજમેર, જયપુર; શ્રીનગર, લાહોર, દિલ્લી; મથુરા, આગ્રા, લખનૌર, પ્રયાગ, કાશી; મુર્શીદાબાદ, કલકત્તા; માંડલે ને રંગુન છે.

બંદરો—પશ્ચિમ કિનારાપર કરાચી, માંડવી, ષોરખંદર, દીવ, હમણુ, મુંબઈ, રત્નાગિરી, ગોવા, કારવાડ, કનાનોર, તલીચેરી, માહી, કલીકટ, કોચી ને ત્રિવાનદ્રમ વગેરે છે. પૂર્વ કિનારાપર રંગુન, કલકત્તા, કટક, જગન્નાથપુરી, વિશાખાપટ્ટણ, મચ્છલીપટ્ટણ, નિળમપટ્ટણ, આર્ગમ, કારોમાંડલ, પલીકટ, મદ્રાસ, પાંડીચરી, પોર્ટો-નોવા ને કારીકલ વગેરે છે.

બેટ—બેટસંજોદ્ધાર, દીવ, સાબી, મુંબઈ ને ઉર્ણુ એ પશ્ચિમ કાંઠે અરબીસમુદ્રમાં; લક્ષદ્વીપ ને માલદ્વીપ એ મલબાર કોસ્ટાની પશ્ચિમે હિંદીમહાસાગરમાં; રામેશ્વર ને મનાર એ હિંદ ને સિંહલદ્વીપની વચ્ચે મનારના અખાતમાં; સિંહલદ્વીપ એ દક્ષિણે હિંદીમહાસાગરમાં; આન્દામાન ને નિકોબાર એ પૂર્વે બંગાળના ઉપસાગરમાં; તેમાં આન્દામાન ટાપુ તો મોટા ગુન્હા સાર કાળાપાણીની કે દેશનીકાલની શિક્ષા માટે પ્રસિદ્ધ છે.

દ્વીપકંટક—કાઠીઆવાડ એ મુંબઈ ઇલાકાની પશ્ચિમમાં; કોલાબા એ મુંબઈનું દક્ષિણબિંદુ; દક્ષિણહિંદુસ્તાન કે આખો હિંદુસ્તાન દેશ એ પણ એક મોટો દ્વીપકંટક છે.

ભૂશિર—કેપમોન્ઝ એ સિંધદેશના કિનારાપર; દીવ ને જગત્પોઈટ એ ગુજરાતના કિનારાપર; કેપરામાસ તથા મોંતદિલ્લી એ નૈરત્યમાં મલબાર કોસ્ટાપર; કન્યાકુમારી એ હિંદુસ્તાનનું દક્ષિણબિંદુ; પોઈટ પાલમયરા, પોઈટ પેટ્રો ને પોઈટ કાલીમેર એ કારોમાંડલ કોસ્ટા પાસે સિંહલદ્વીપની ઉત્તરે અને પોઈટ દીગાલ એ દક્ષિણે છે.

કોસ્ટા—કારોમાંડલકોસ્ટા એ હિંદુસ્તાનના અગ્નિખૂણામાં અને મલબારકોસ્ટા એ નૈરત્ય ખૂણામાં છે.

પર્વત—હિમાલય એ હિંદની ઉત્તરમાં ને હિંદુકુશ એ વાઘવ્યમાં; કારાકોરમ એ કાશ્મીરની ઉત્તરમાં;

શિવાલિક એ ગંગા ને ખીઆસ નદીની વચમાં; સુત્રીમાન એ પંજાબની પશ્ચિમમાં; હાલા એ સિંધની પશ્ચિમમાં; અરવલી (શિખર આબુ) એ રજપુતાનાની દક્ષિણ ને સૂજરાતની ઉત્તરમાં; વિંધ્યાચળ એ નર્મદાની ઉત્તરે મધ્ય હિંદુસ્તાનમાં; સાતપુડા એ નર્મદા ને તાપીની વચ્ચે મધ્ય હિંદુસ્તાનમાં; સહ્યાદ્રિ કે પશ્ચિમઘાટ એના એ ભાગ છે—તાપીનદીના મુખથી કંઈક દક્ષિણે ગયેલા ભાગને પશ્ચિમઘાટ અને પત્તાર નદીથી કૃષ્ણા નદી સુધી ગયેલા ભાગને પૂર્વઘાટ કહે છે. પશ્ચિમઘાટમાં મહામળેશ્વર એ પુનાની નૈરત્યમાં છે અને પૂર્વઘાટમાં નીલગિરી એ મહીસુરની દક્ષિણમાં છે.

રણ—થરપારકરનું એ સિંધમાં; જસલમીર અને મારવાડનું એ રજપુતાનામાં; કચ્છનું એ કચ્છમાં છે.

સમુદ્ર—અરબીસમુદ્ર એ હિંદુસ્તાનની પશ્ચિમમાં છે.

અખાત તથા ઉપસાગર—પશ્ચિમે કચ્છનો તથા અખાતનો અને દક્ષિણે મનારનો તથા બ્રહ્મદેશમાં માદાખાનનો અખાત; તથા પૂર્વમાં બંગાળાનો ઉપસાગર છે.

સામુદ્રધુંની—દક્ષિણમાં મનારની તથા પાકની છે.

સરોવર—માનસખલ, દલ ને વૂલર એ કાશ્મીરમાં; માન એ પંજાબની ઉત્તરમાં; મંચર એ સિંધમાં હાલા પર્વતની પશ્ચિમે; ઢેબર, તથા અજમેરની ઉત્તરે સાંમર એ રજપુતાનામાં; લૂણાર એ વરાડ પ્રાંતમાં; પુરીની દક્ષિણે ચિટકા અને કોલર તથા પલિકટ એ મદ્રાસ પ્રધાકામાં કારોમાંડલ કિનારાપર છે.

નદ—બ્રહ્મપુત્રા ને સિંધુ એ એ પૂર્વ પશ્ચિમ નદ છે.

નદીઓ—જમનાં, ગંગા, ગોમતી, સાબરમતી, મહી, સરસ્વતી, નર્મદા, તાપી, ગોદાવરી, કૃષ્ણા ને કાવેરી વગેરે છે.

સિંધુના કાંઠા—જેલમ, ચીનાબ, રાવી, બીઆસ ને સતલજ છે.

ગંગાના કાંઠા—રામગંગા, ગોમતી, ગોમ્ત્રા, ગંડકી, કૃશી, જમનાં, સોન ને ટુગલી છે.

દોઆબ—સિંધસાગર, જ્ય (ચેજ), રેચના, બારી ને જલંધર છે.

જળાશય—સિંધુ ને ગંગા એ બે જળાશય પ્રદેશ છે.

છાવણીઓ—લાહોર, ઇંદોર, દિલ્લી, માહુ, મીરત, ગ્વાલીઅર, નરીરાબાદ, કરાંચી, ભૂજ, ડીસા, રાજકોટ, વડોદરા, પુના ને બેલગામ વગેરે છે.

હુવા લાયક સ્થળો—દારછત્રીંગ, સીમલા, આબુ, માયેરાન, ખંડાળા, મહાબજેશ્વર, નીલગિરી ને ઉત્કલમંડ.

રણક્ષેત્રો—પાનીપત, સ્થાનેશ્વર, દિલ્લી, સરહિંદ, પ્લાસી, બક્સર, કૂતેહપુરશિક્કી, કનોજ, ફરકાબાદ, આલ્મોરા, સોમ્રાઉત, પુના, ખડકી, કોરગામ, આર્ગામ ને આર્ની વગેરે છે.

જાત્રાનાં ઠેકાણાં—હિંદુનાં:—ઉત્તરમાં હરિદ્વાર, પશ્ચિમમાં દ્વારકાં, દક્ષિણમાં રામેશ્વર ને પૂર્વમાં જગન્નાથપુરી છે. એ સિવાય પ્રભાસપાટણ, ડાકોર, સિદ્ધપુર, નાથદ્વાર, પુષ્કરજી, ગોકુળ, મથુરાં, પ્રયાગ, કાશી, ગયા, આણેદકન્યાળી, નાશિક, ત્રાંબક, પંઢરપુર; પારસનાથ (બગાળામાં), પાલીતાણા, ગિરનાર ને આબુ વગેરે છે. તેમાં પણ છેલ્લાં ચાર જૈનનાં છે. મુસલમાનનું અજમેરમાં ખાજીપીર ને પેટલાદમાં અરજુનશા પીર; પારસીઓનું ઉદવાડા; વહોરાઓનું ગલીઆકોટ; શીખલોડોનું અમૃતસર છે.

હિંદુસ્તાનનાં દેશી રાજ્ય.

રજપુત રાજ્ય—કાશ્મીર, વિકાનેર, અલવડ, કિશનગઢ, જયપુર, કિરોલી, બુંદી, કોટા, ઝાલરાપટ્ટણ, વાંસવાડા, પ્રતાપગઢ, કુંગરપુર, ઉદેપુર, શિરોહી, જોધપુર, જસલમીર, કચ્છ, સાંતલપુર, ઇડર, દાંતા, માલપુર, મોહનપુર, માણસા, નવાનગર, રાજકોટ, પોરબંદર, ગોંડળ, ભાવનગર, વળા, લખતર, સાયલા, ચુડા, મુળી, લાહી, પાલીતાણા, ઘ્રોળ, લીમડી, વઢવાણ, વાંકાનેર, મોરબી, ઘ્રાંગધ્રા, વાંસદા, ધરમપુર, રાજપીપળા, છોટાઉદેપુર, ખારીઆ, લુણાવાડા, મુંચ, રેવા ને મહીસુર વગેરે છે.

કોળી રાજ્ય—ભાભર ને કાંકજ છે.

જાટ રાજ્ય—ભરતપુર ને ઘોળપુર.

મરાઠી રાજ્ય—ગાયકવાડ (વડોદરા), સિંધીઆ (ગ્વાલીઅર), હોલકર (ઇદોર), કોલાપુર, સાવંતવાડી, કોચીન ને ત્રાવણકોર છે.

મુસલમાની રાજ્ય—ખેરપુર, ટોંક, પાલણપુર, રાધણપુર, જુનાગઢ, ખાંટવા, ખંખાત, વાડાસિનોર, બજણા, સચીન, પેઠ, ભોપાળ, ભાવલપુર ને નિઝામ છે.

શીખરાજ્ય—પત્યાલા, ઝીંદ, નભા, કપરથલા, કલશીઆ ને ફરીદકોટ છે.

હુખસીરાજ્ય—જાહરાબાદ ને જંજીરાં છે.

સ્વતંત્ર રાજ્ય.

દેશી—નેપાળ, બુતાન ને મણિપુર છે.

પરદેશી પાર્તુગીઝનાં—દીવ, દમણ ને ગોવા છે.

,, ફ્રેન્ચનાં—માહી, કારીકલ, પાંડીચરી, યાનાન ને ચંદ્રનગર.

હિંદુસ્તાનના સ્વાભાવિક વિભાગ.

મુખ્ય ભાગ—હિંદુસ્તાન દેશ ત્રિકોણાકાર છે. એ ત્રિકોણના એ ખૂણા સુધી હિમાલય પર્વત પથરાયેલા છે. ગુજરાતની પશ્ચિમથી તે ગંગા નદી પાસેના બુદેલખંડ સુધી પ્રસરેલા વિશ્વાચળ પર્વતથી એ ત્રિકોણના સ્વાભાવિક રીતે એ મોટા ભાગ થયાછે. એમાંના ઉત્તર તરફના ભાગને હિંદુસ્તાન કે ઉત્તર હિંદુસ્તાન અને દક્ષિણ તરફના ભાગને દક્ષિણ કે દક્ષિણ હિંદુસ્તાન કહેછે:—

- ઉત્તરહિંદુસ્તાનના સ્વાભાવિક ૬ ભાગ નીચે પ્રમાણે છે:
- ૧ હિમાલયની તલેટીનો કળતો પ્રદેશ—એ હિમાલય તથા શિવાલિક પહાડની વચ્ચે છે. એમાં કાશ્મીર, નેપાળ ને ભુતાનનો મૂલક આવેલો છે.
 - ૨ સિંધુ નદીનો પ્રદેશ—એમાં પંજાબનો કટલોક ભાગ તથા સિંધ પ્રાંત આવેલો છે.
 - ૩ રૈલીનું રણ—એ પંજાબ તથા સિંધ પ્રાંતની પૂર્વમાં છે. એમાં જોસલમીર, મારવાડ અને અરવલીની પશ્ચિમનાં રજપુત સંસ્થાનો છે.
 - ૪ મધ્ય હિંદુસ્તાનનો ને રજપુતાનાનો ઊંચો પ્રદેશ—એ અરવલીની પૂર્વમાં ને વિધ્યાદ્રિની પશ્ચિમે છે. એમાં ઉદેપુર, અજમેર, જોધપુર, ભરતપુર, બોપાળ, માળવા, બુદેલખંડ, રેવા, ઈંદોર, ગ્વાલીઅર વગેરે દેશી રાજ્યો આવેલાં છે.
 - ૫ ગંગાનો પ્રદેશ—એમાં વાયવ્યપ્રાંત, અયોધ્યા ને બંગાળા છે.
 - ૬ બ્રહ્મપુત્રાનો પ્રદેશ—એમાં આસામનો મૂલક આવેલો છે.
- દક્ષિણ હિંદુસ્તાનના સ્વાભાવિક ૪ ભાગ નીચે પ્રમાણે છે:—

- ૧ નર્મદાનો પ્રદેશ-એ વિંધ્યાદ્રિ અને સાતપુડાની વચ્ચે છે. એમાં રાજપીપળા, નાંદોદ ને ભરૂચ વગેરે છે.
- ૨ શુદ્ધ દક્ષિણ-એ સાતપુડાની દક્ષિણમાં અને પૂર્વ પશ્ચિમઘાટ તથા નીલગિરીની વચ્ચે છે. એમાં આ-નંદેશ, વરાહ, મહાબલેશ્વર અને મહીસુર વગેરે છે.
- ૩ પશ્ચિમ કાંઠાનો નીચાણનો પ્રદેશ-એ સહ્યાદ્રિ પર્વતનો પશ્ચિમ ભાગ છે. એમાં કોકણ પ્રાંત ને મલબાર છે.
- ૪ પૂર્વ કાંઠાનો નીચાણનો પ્રદેશ-એ પૂર્વઘાટ ને સમુદ્રની વચ્ચે છે. એમાં ઉત્તરસરકાર અને કોરામાંડલ અથવા પૂર્વ કાંઠાનો દક્ષિણ પ્રદેશ છે.

હિંદુસ્તાનના રાજકીય વિભાગ.

હિંદુસ્તાન દેશના હાકેમને વૈસરાય કે ગવર્નર જનરલ કહેછે. તે હિંદુસ્તાનની રાજધાની કલકત્તા શહેરમાં રહેછે. પરંતુ તે કેટલોક વખત ઉનાળામાં સીમલા કે હિમાલયની પહોસમાં ખીજે ઠેકાણે પણ રહેછે. આ ગવર્નર જનરલના તાબા તળેના હિંદુસ્તાન દેશના રાજકીય વિભાગ પર જુદા જુદા અધિકારીઓની નિમણૂક કરેલી હોય છે. તેમાં મુખ્ય ગવર્નર, સેક્રેટરી ગવર્નર, કમિશનર, રેસિડેન્ટ, પોલિટિકલ એજન્ટ અને કલેક્ટર વગેરે છે. હિંદુસ્તાનના રાજકીય ૧૪ વિભાગ પૈકી અનુક્રમે ૮ ભાગમાં અંગરેજ સરકારનું તથા બાકીના ૬ ભાગમાં ખીજા રાજાઓનું રાજ્ય છે. એ રાજકીય વિભાગ, તેની રાજધાનીનું મુખ્ય શહેર અને તેમાં રહેતા મુખ્ય અધિકારી નીચે પ્રમાણે છે:—

ભાગ.	મુખ્યશહેર.	અધિકારી.
૧ મુંબઈ ઇલાકા	મુંબઈ	ગવર્નર
૨ મદ્રાસ ઇલાકા	મદ્રાસ	ગવર્નર
૩ બંગાળા ઇલાકા	કલકત્તા	સેક્ર. ગવર્નર

૪ વાયવ્યપ્રાંત તથા ઔંદ	અલાહાબાદ	લેફ્ટ ગવર્નર
૫ પંજાબ ઇલાકા	લાહોર	લેફ્ટ ગવર્નર
૬ મધ્યપ્રાંત	નાગપુર	કમિશ્નર
૭ આસામ પ્રાંત	ગૌહતી	કમિશ્નર
૮ બ્રહ્મદેશ	માંડલે	કમિશ્નર
૯ મહિસુર ને કુર્ગપ્રાંત	બેંગલોર	કમિશ્નર
૧૦ હૈદરાબાદ તથા વરાડપ્રાંત	હૈદરાબાદ	રેસિડેન્ટ
૧૧ મધ્ય હિંદ એજન્સિ	ઇંદોર	રેસિડેન્ટ
૧૨ રજપુત સંસ્થાનો	શિરોહી	રેસિડેન્ટ
૧૩ નેપાળ, બ્રુતાન વગેરે સ્વતંત્ર પહાડી રાજ્ય	ખટમંડુ	રેસિડેન્ટ
૧૪ પોર્તુગીઝ તથા કેન્યાનાં સંસ્થાનો	ગોવા પાંડીચરી	દરેકમાં તે ના ગવર્નર

વિભાગવાર વર્ણન.

- ૧ મુખ્ય ઇલાકા—આ ઇલાકાનું વર્ણન પ્રથમમાં લખ્યું છે તે જુઓ.
- ૨ મદ્રાસ ઇલાકા—એ મુખ્ય ઇલાકાની દક્ષિણે છે. એમાં ૫ પ્રાંત છે:—(૧) ઉત્તરસરકાર. (૨) કર્ણાટક. (૩) મલબાર. (૪) ત્રાવણકોર. (૫) કોચીન. મુખ્યશહેર—મદ્રાસ એ દક્ષિણ હિંદુસ્તાન તથા આ ઇલાકાની રાજધાનીનું શહેર કારોમાંડળ કોસ્ટાપર છે. એનો ફોર્ટસેન્ટ જ્યોર્જ નામે કિલ્લો સન ૧૬૩૯માં બાંધ્યો હતો. એમાં ચાર લાખ માણસની વસ્તી છે. મન્દ્રાલીપટ્ટણ એ ઉત્તરસરકારનું બંદરી શહેર કૃષ્ણા નદીના મુખપર છે. તે અંગરેજોને સન ૧૭૫૯માં મળ્યું છે. રાજમંદ્રી એ પણ ઉત્તર સરકારનું શહેર ગોદાવરીપર છે. આર્કટ એ કર્ણાટકની આગલી રાજધાનીનું શહેર લાર્ડકલાઇવે સન ૧૭૫૧માં લીધું

હતું. અંબૂર એ ઉત્તર આર્કટમાં છે. ત્યાં રધુજી
 બોંસલે તથા મોરારી રાવે દોસ્તઅલીને સન ૧૭૪૦
 માં હરાવ્યો. ડુપ્લેએ અન્વરદ્વીનને સન ૧૭૫૦માં
 હરાવ્યો. કર્નલ સ્મીથે હૈદરને સન ૧૭૬૭માં હરાવ્યો.
 આર્નાર્ડે એ આર્કટની દક્ષિણે છે. ત્યાં ક્લાઇવે કર્ણા-
 ટકના નવાબ અંદાના છોકરા રાજસાહેબ તથા ફ્રેંચોને
 સન ૧૭૫૧માં હરાવ્યા. કલીકટ એ મલબારનું મુખ્ય
 શહેર પશ્ચિમ કિનારાપર છે. ત્રિવનદ્રામ એ ત્રાવ-
 ણકોરના રાજ્યનું મુખ્ય શહેર પશ્ચિમ કિનારાપર છે.
 ત્રિચુર એ કોચીનની ઉત્તરમાં કોચીનનું મુખ્ય શહેર
 છે. મદુરા, સાલમ અને કોઈમ્બેતુર એ ટીપુ સુ-
 લતાન પાસેથી અંગરેજો સન ૧૭૯૯માં લીધાં
 હતાં. પોર્ટોનોવા એ પૂર્વ કિનારે છે. આ શહેર પાસે
 હૈદરને સર આયરકુટે સન ૧૭૮૧માં હરાવ્યો હતો.
 પાંડીચરી એ ફ્રેંચની રાજધાની કર્ણાટકની પૂર્વમાં છે.
 ઉતાકામંડ એ આ ઇલાકામાં આમો હવાની ટેકરી
 હોવાથી મદ્રાસનો ગવર્નર ઉનાજામાં ત્યાં જઈ રહેછે.
 નેલોર એ ઉત્તરપનાર નદીપર ને કદાલોર એ
 દક્ષિણપનાર નદીપર છે. ચિંગલપટ ને વેલોર એ
 પલાર નદીપર છે. કડાપા એ પનાર નદીપર છે.
 ત્રિચનાપલી એ કાવેરી નદીપર અને તેનજેર એ
 કાવેરીની શાખાપર છે. મરકેરા એ નુર્ગ પ્રાંતનું અને
 માંગલોર એ દક્ષિણ કાનડાનું મુખ્ય શહેર છે. સિ-
 વાય વિજયનગર, કાનજીવરમ, બેલારી, નીગાપટ્ટણ,
 ટાંકિવ્વાર છે. બંદરો-કોચીન એ મલબાર કોસ્ટા-
 પર. કવોલોન એ ત્રાવણકોરની પશ્ચિમે. કાનાનોર
 ને તેલીચરી એ અરબીસમુદ્રના કાંઠાપર. ટ્યુડીકોરીન
 એ મનારના અખાતની ઉત્તરે બંદર છે. પર્વત-પૂર્વ-

ધાટ, પશ્ચિમધાટ ને નીલગિરી છે. નદીઓ—ગોદા-
વરી, કૃષ્ણા, કાવેરી ને પનાર છે. અખાત વગેરે—
મનારનો અખાત, એમાં મોતી પાકેછે; અરખીસમુદ્ર;
ચિત્રકા તથા કોલરનાં સરોવર; ને કન્યાકુમારી બૂશિર
તથા પાકની સામુદ્રકુની છે. દેશી રાજ્ય—ત્રાવણકોર
ને કોચીન છે.

- ૩ બંગાળા ઈલાકા—એ મદ્રાસ ઇલાકા ને બંગાળી ઉપસા-
ગરની ઉત્તરે છે. એમાં ચાર પ્રાંત છે. (૧) બંગાળાપ્રાંત
અગરેન્નેને સન ૧૭૬૫માં મળ્યોછે. એમાં ^૧કલકત્તા
એ આખા હિંદુસ્તાન દેશની રાજધાનીનું શહેર
હુમલી નદીપર છે. એ નદી કલકત્તા અને હૈરા
શહેરની વચ્ચે છે. આ બંને શહેરો હુગલી નદીપરના
તરતા કૃત્રિમ ગંગવર પૂલથી જોડાયાં છે. એ પૂલ
બજો પહોળો તેમ જ સુશોભિત છે. એમાં ૪૪૮૦૦૦
માણસની વસ્તી છે પણ પરાંની મળી સુમારે નવલા-

^૧કલકત્તા—એ અંમરેન્નેએ મોગલો પાસેથી વેચાતું
બધ એનો “ફોર્ટઉવિલિઅમ” નામે મળ્યૂત કિલ્લો સન
૧૬૯૬માં અબલય રીતે ખાંધ્યોછે. તે હર કોઇને જોવા
સાર ખુલ્લો છે. બીજી જોવા જોમ જગાઓમાં મુખ્ય “મ્યુ-
ઝીયમ.” [મુદ્રાહ]. “ઇડનનો બાગ.” “પશુશાળા.”
“હુગલીનો તરતો પૂલ.” “કાલીનું દેવાલય” “બોટા
નિકલગાર્ડન” [વનસ્પતિ સંગ્રહ] “મ્યુનિસિપાલ બ-
ઝાર.” “ગવર્નમેન્ટપેલેસ.” “મોન્યુમેન્ટ.” “સિનેટ
હાઉસ.” “ટાઉનહાલ.” “ટંકશાસ.” “રાર્ટર્સબિ-
લ્ડીંગ” વગેરે છે. બંગાળાના નવાબ સુલત્તનહૈલાએ ૧૪૬
અંમરેન્નેને કેદ પકડી સન ૧૭૫૬માં વીસ ચોરસ ફૂટની
અંધારી કોટડીમાં ગોંધ્યા જેમાંથી માત્ર ૨૩ છવતા નીક-
ળ્યા. તેથી ત્યાં એ કોટડી “બ્લાકહોલ” નામે પ્રસિદ્ધ છે.

ખતી થાયછે. બર્દવાન, મીઠનાપુર ને ચિતાગોંગ એ ત્રણે અંગરેજોને સન ૧૭૬૦માં મળ્યાં છે. બરાકપુર એ લક્કરી મથક છે. એ પ્રાંતમાં ખીજાં શહેર ઢાકા, મુર્શિદાબાદ (ભાગીરથીપર),^૧ બહામપુર, ચિન્સુરા,^૨ રાજમહાલ, રાણીગંજ, કૃષ્ણનગર, મેદનીપુર, ને પ્લાસી^૩ છે. (૨) બહાર પ્રાંત અંગરેજોને સન ૧૭૬૫ માં મળ્યોછે. એના તિરહુત, પાટના ને ગયા એવા ત્રણ ભાગ છે. એનાં મુખ્ય શહેર પટના,^૪ મેંગીર, ભાગલપુર એ ત્રણે ગંગાપર છે. દીનાપુર ને દરભંગા છે. (૩) ઓરીસા (ઓદીશા) પ્રાંત અંગરેજોને સન ૧૭૬૫માં મળ્યોછે. એનું મુખ્ય શહેર કટક એ મહા નદીપર છે. તે ૧૮૦૩ માં મળ્યુંછે. તેની દક્ષિણમાં જગન્નાથ એ હિંદુઓનું મોટું તીર્થ છે. (૪) છોટાનાગપુર પ્રાંત એ

૧ બહામપુર-એ મુર્શિદાબાદ પાસે છે. ત્યાં પહેલ પહેલો સન ૧૮૫૭નો બળવો જગ્યો.

૨ ચિન્સુરા-એ હુગલી નદીપર છે. અહીં કર્નલ ફ્રાંક વલંદાને સન ૧૭૬૦ માં હરાવ્યા.

૩ પ્લાસી-એ કલકત્તાની ઉત્તરે ભાગીરથી નદીપર છે. અહીં લોર્ડ ક્લાઇવે બંગાળના નવાબ સુનઉદ્દૌલાને સન ૧૭૫૭માં હરાવ્યો હતો.

૪ પટના-એને પાટલીપુત્ર પણ કહેછે. એમાં અસલ મગધદેશની રાજધાની હતી. બુદ્ધ, જરાસંધ, ચંદ્રગુપ્ત અને અશોક વગેરે રાજાની રાજધાની પણ તેમાં જ હતી. અહીં કર્નલ કાલિયડે ખીજા શાહ આલમને સન ૧૭૬૦ માં હરાવ્યો. કર્નલ કાનાંકે મીરકાસમ, સુનઉદ્દૌલા અને ખીજા આલમને સન ૧૭૬૧માં હરાવ્યો. નવાબે સન ૧૭૬૩માં પટનાના કિલ્લામાં ૧૪૮ અંગરેજોને મારી નાખ્યા. એ પછી તે શહેર અંગરેજોએ લીધું હતું.

બહાર અને ઝોરીસા પ્રાંતની વચ્ચે છે. એમાં મુખ્ય શહેર કાંચી ને લોહદંગા છે. પર્વત-હિમાલય, રાજમહાલ, છોટાનાગપુર તથા ઝોઠીઆના કુંગર છે. નદીઓ-ગંગા, હુગલી, બાગીચી, બ્રહ્મપુત્રા, વૈત-રણી, સુવર્ણરેખા, રૂપનારાયણ ને મહાનદી છે. સ રોવર-ચિત્રકા છે. સંસ્થાના-સીક્રીમ, કુચ્છીકાર, દરબંગા ને રીપરા એ દેશી છે. ચંદ્રનગર એ ફ્રેંચનું થાણું છે.

૪ વાવૅવ્ય પ્રાંતો તથા ઝોંદ (આગ્રા ઇલાકા)-એ બંગાળા ઇલાકાની પશ્ચિમ તથા પંજાબ ઇલાકાની પૂર્વમાં છે. પ્રથમ અયોધ્યાનો જે ગુદો પ્રાંત હતો તેને હાલ આ પ્રાંતમાં મેળવ્યો છે. મુખ્ય શહેરો-અલ્હાબાદ એ આ પ્રાંતની રાજધાનીનું શહેર ગંગા જમનાના સંગમપર છે. અયોધ્યા એ શહેર ગોગ્રા નદીપર રામ-ચંદ્રજીના જન્મ તથા રાજધાની સાર પ્રખ્યાત છે. તે અંગરેજને સન ૧૮૫૬ માં મળ્યું છે. મથુરા એ જમનાપર શ્રીકૃષ્ણની જન્મ ભૂમિ છે. તેને અહમદ દુરાનીએ સન ૧૭૫૬ માં લૂટ્યું. લખનૌ એ ગો-મતીપર છે. આગ્રા^૧ એ મોગલ બાદશાહની રાજધાનીનું શહેર જમનાપર છે. એમાં તાજમહેલ તથા કિલ્લો બહુ જોવા લાયક છે. સિવાય કાશી, બદ્રીનાથ, કાનપુર,^૨ મીરઝપુર, ગાજપુર, અનુપશહર, ફતેગઢ

૧ આગ્રા-એમાં અકબરે સન ૧૫૬૬માં કિલ્લો બાંધી રાજધાની કરી. ઝોરગજેબ દ્વારાને હરાવી તથા શાહજહાંને કેદ કરી સન ૧૬૫૮ માં પાદશાહ થયા. ફરૂખશીરે સન ૧૭૨૩ માં જહાંઝારશાહને હરાવ્યો. અંગરેજોને તે સન ૧૮૦૩ માં મળ્યું છે.

૨ કાનપુર-એ લખનૌ પાસે ગંગાપર છે. ત્યાં સન ૧૮૫૭માં નાનાસાહેબે ખાટકાઓ પાસે અંગરેજોની મોટી હાર લાવી હતી.

ને કનેજ^૧ એ સર્વ ગંગાપર છે. કાલ્પી,^૨ ઇટાવા, ગો-
કુલ, વંદ્રાવન એ સર્વ જમનાંપર છે. પર્વત-હિમાલય,
ગઢવાલ ને શિવાલિક છે. નદીઓ-ગંગા, રામગંગા,
ગોમતી, ગોઆ ને જમનાં છે. એ રાધણી ગંગાને
મળેછે. દેશીરાજ્ય-કાશી, રામપુર ને તેહરીનાં છે.

૫ પંજાબ ઇલાકા—એ વાયવ્ય પ્રાંતની પશ્ચિમમાં છે.
મુખ્ય શહેરો—લાહોર એ આ ઇલાકાની રાજ-
ધાનીનું શહેર રાવી નદીપર છે. પેશાવર એ કાબુલ
નદીપર લશ્કરી મથક અફઘાનીસ્તાનની સરહદપર
આવેલું છે. એમાં કિલ્લો પણ છે. અનંગપાળ મ-
હમદ સામે લડવા ગયે ત્યારે અહીં રજપુતાણીઓએ
પોતાનાં ધરણાંગાંઠાં વેચી તેને મદદ કરી હતી.
દિલ્લી^૩ એ મુસલમાન રાજાઓની રાજધાની જ-
મના નદીપર છે. એમાં બાદશાહીમહેલ, જુમામસ્જિદ

૧ કનેજ—અહીં શિરખાંએ હુમાયુને સન ૧૫૪૦ માં
હરાબો હતા.

૨ કાલ્પી—અહીં કાનકે સુખઉદ્દૌલા તથા હોલ્કરને સન
૧૭૬૪ માં હરાબ્યા હતા.

૩ દિલ્લી—શાહજુહીને બીજી વાર સ્વારી કરી પૃથુરા-
જને મારીને સન ૧૧૯૩માં લીધું. તૈમુરે સન ૧૩૯૮માં પાંચ
દિવસ સુધી તેને લૂટ્યું તથા બાળ્યું. પંજાબના સુબાખિજર
ખાંએ તે સન ૧૪૧૪માં લીધું. શિરખાંએ હુમાયુને હરાવી તે સન
૧૫૪૦માં લીધું. હુમાયુએ હેમુને હરાવીને સન ૧૫૫૬માં લીધું.
ઈરાનના બાદશાહ નાદિરશાહ સન ૧૭૩૮માં મહમદને હ-
રાવી ત્રીસ હજાર માણસનો ધાણ કાઢી સર્વ લૂટી લઈ ગયો.
અહમદ દુરાનીએ તે સન ૧૭૫૬ માં લૂટ્યું. અંગરેજોએ તે
સન ૧૮૦૩માં લીધું. વિક્ટોરીયાને સન ૧૮૪૭માં “કચસરે
હિંદ મહારાણી” નો ખિતાબ મળ્યો.

અને કુતુબીનારો જેવા લાયક છે. પાનીપત^૧ એ રણક્ષેત્ર દિલ્લીની ઉત્તરે છે. સીમલા ને મરીનાં સ્થળો સારી હવા સારૂ પ્રસિદ્ધ છે. હિંદુસ્તાનનો નામદાર વૈસંય ઘણોખરો વખત સીમલામાં રહેછે. પર્વત-હિંદુકુશ, કારાકોરમ, શિવાલિક ને સુલેમાન છે. નદીઓ-સિંધુ, જેલમ, ચીનાબ, રાવી, ખીઆસ, સતલજ, જમનાં ને કાબુલ છે. દોઆબ-પાંચ છે:-૧ સિંધસાગર દોઆબ એ સિંધુ ને જેલમની વચ્ચે છે. એમાં અટક, જેલમ, રાવળપીંડી, દેરાઇસ્માઈલખાન ને દેરાગાજીખાન શહેરો છે. ૨ જેચ દોઆબ એ જેલમ ને ચીનાબની વચ્ચે છે. એમાં ગૂજરાત^૨ શહેર તથા ચીલીયનવાળા વગેરે છે. ૩ રચના દોઆબ એ ચીનાબ અને રાવીની વચ્ચે છે. એમાં રામનગર છે. ૪ ખારી દોઆબ એ રાવી ને ખીઆસની વચ્ચે છે. એમાં લાહોર, અમૃતસર ને મુલતાન છે. ૫ જલંધર દોઆબ એ ખીઆસ અને સતલજની વચ્ચે છે. એ અતિ રસાળ દોઆ-

૧ પાનીપત-દિલ્લીની ઉત્તરે યમુનાના કિનારાપર આવેલા આ પ્રસિદ્ધ કુરક્ષેત્રમાં મુખ્ય પાંચ યુદ્ધ થયાં છે:-(૧) પાંડવોએ કૌરવોને ઇ. સ. પૂર્વે ૫૦૦૦ માં હરાવ્યા. (૨) શાહજુદ્દીન ઝોરીએ પૃથુરાજને સન ૧૧૯૩ માં હરાવી દિલ્લી લીધું. (૩) ખાખરે ઇબ્રાહિમ લોદીને સન ૧૫૨૬માં હરાવી દિલ્લી લીધું. (૪) હુમાયુ તથા બહેરામે હેમુને સન ૧૫૫૬ માં હરાવ્યો. (૫) અહમદુરાનીએ મરેહા સરદાર સદાશિવ ભાઈને સન ૧૭૬૧ માં હરાવ્યો.

૨ ગૂજરાત-એ ચીનાબ નદીપર છે. અહીં સર શુગોફે શીખ સરદાર શેરશિંગ તથા ચતુરસિંગને હરાવીને સન ૧૮૪૯ માં પંજાબમાં મેળવ્યું.

ખમાં જાતધર, લુધ્યાના, ફીરોજપુર, સોઆઉન, અંબાલા, સ્થાનેશ્વર ને સરહિંદ^૩ શહેરો છે. ભાગ-અંગરેજી મૂલકના ૪ ભાગ કર્યાછે:-૧ દિલ્લી જિલ્લો. ૨ સીમલાનો પહાડી મૂલક. ૩ જાતધર દોઆબ ને કાંગડાનો મૂલક. ૪ લાહોર, અમૃતસર, પેશાવર ને મુલતાનની આસપાસનો મૂલક. દેશી રાજ્ય-કાશ્મીર એ રજપુતનું રાજ્ય છે. તેની રાજધાની કાશ્મીર કે શ્રીનગર એ જોલમ નદીપર છે. અકબરે એ સન ૧૫૮૬માં લીધું હતું. લાડક કે લહે એ સિંધુ નદીપર છે. ૨ ભાવલપુર એ ત્રાવનુ રાજ્ય છે. ૩ પત્યાલા એ શીખ લોકોનું રાજ્ય છે. સંસ્થાનો-ઝીંદ, નબા, ફરીદકોટ, કપરથલા ને કલશીઆ એ પાંચે શીખ લોકોનાં સંસ્થાન છે.

૬ મધ્ય પ્રાંત--એ મદ્રાસ ઇલાકા તથા બંગાળા પ્રાંતની પશ્ચિમમાં છે. મુખ્ય શહેરો-નાગપુર એ આ પ્રાંતની રાજધાની રેશમી ધોતીજોડા સાથે પ્રખ્યાત છે. અહીં જનરલ ડોવેટને આપા સાહેબને સન ૧૮૧૭માં હરાવ્યો ત્યારથી તે અંગરેજોને મળ્યું છે.

૧ સોઆઉન-એ ફીરોજપુરની ઉત્તરે છે. ત્યાં લોર્ડ હાડીંગે શબ્દ સરદાર તેજસિંગ તથા શ્યામસિંગને સન ૧૮૪૬ માં હરાવ્યા.

૨ સ્થાનેશ્વર-એ અંબાલાની દક્ષિણે જમનાં પર છે. એનું પ્રસિદ્ધ દેર મહમદ ગીજનીએ હિંદપર છઠી સ્વારી કરી ૧૦૧૪ માં લૂટ્યું. પૃથુરાજે સન ૧૧૯૧ માં શાહબુદ્દીનને હરાવ્યો. શાહબુદ્દીન ગોરીએ પૃથુરાજને સન ૧૧૯૩ માં હરાવ્યો.

૩ સરહિંદ-એ સ્થાનેશ્વરની ઉત્તરે છે. અહીં મોગલોએ મહમદશાહ અબદુલીને સન ૧૭૪૮ માં હરાવ્યો.

જખલપુર એમાં આરસના ડુંગર તથા કોલસાની ખાણો છે. કામ્તી તથા સાગરમાં લશ્કરી છાવણી છે. સંખલપુર એ પૂર્વમાં મહી નદીપર અને બરા-નપુર એ પશ્ચિમમાં તાપી નદીપર છે. સિવાય હીંગ-ણધાટ, દમોહ, ચંદા, નરસીંગપુર, હુસંગાબાદ, વીન્ના-સપુર ને ખંડવા છે. પર્વત-સાતપુડા ને વિધ્યા-ચળ છે. નદીઓ-નર્મદા, તાપી, મહા, વર્ધા ને પ્રાણહીતા છે.

૭ આસામપ્રાંત --એ બંગાળા પ્રાંતની પૂર્વ તથા ઉત્તરમાં છે. બ્રહ્મલોક તથા અંગરેજ લોકને લદાર્ધ થઈ તેની સલાહમાં આ દેશ સન ૧૮૨૬માં અંગરેજને મળ્યો. મુખ્ય શહેર-ગૌહત્તી એ રાજધાની બ્રહ્મપુત્રાપર છે. સિવાય:-તેજપુર, સીત્રહટ ને રંગપુર છે. પર્વત-નાગ, ખાસ્યા ને ગારો છે. નદી-બ્રહ્મપુત્રા એ પૂર્વ પશ્ચિમ ગયેલી છે. આ દેશનાં ચેરાપુંજમાં ૫૨૨ ઇંચ વરસાદ પડે છે. એટલો વરસાદ પૃથ્વીના બીજા કોઈ પણ ભાગપર પડતો નથી.

૮ બ્રહ્મદેશ--એ આસામ પ્રાંતની દક્ષિણે તથા હિંદી ચીનની પશ્ચિમે છે. એ જુદો દેશ હતો. તેને સન ૧૮૮૫માં હિંદુસ્તાન દેશ સાથે જોડી દીધો છે. મુખ્ય શહેર-માંડલે એ રાજધાની ધરાવતીપર છે. એની ઉત્તરે માકસો બા તથા દક્ષિણે અમરપુર ને આવા એ તેની આમલી રાજધાની પણ ધરાવતી નદીપર છે. આરાકાન^૧ એ આરાકાન પ્રાંતનું મુખ્ય શહેર છે. રંગુન^૨ એ રંગુન

૧ આરાકાન-એ પ્રાંત બ્રહ્મી લોક સાથેની લદાર્ધમાં અંગરેજોએ સન ૧૮૨૫-૨૬માં જીતી લીધો હતો.

૨ રંગુન-મહમુદ બહાદુરશાહ ૧૮૫૭ ના બળવામાં સામેલ હોવાથી તેને અંગરેજોએ અહીં કેદમાં રાખ્યો હતો. તે સન ૧૮૬૨માં મરણ પામ્યો.

નદીપર ચોખા તથા ઇમારતી લાકડાં સારૂ પ્રસિદ્ધ છે. પેગુ^૧ એ પેગુ પ્રાંતની આગલી રાજધાની પેગુ નદીપર છે. સિવાય એ પ્રાંતમાં ગ્રેમ, દોનાખ્યુ ને ડલ-હોસી શહેર છે. મોલેમીન, માર્ટાબાન, મર્ડિય ને તેના-સરીમ એ તેનાસરીમ પ્રાંતનાં મુખ્ય શહેર છે. અખાત-માર્ટાબાનનો એ પશ્ચિમે છે. ભૂશિર-નિગ્રેસ એ પેગુની નૈઋત્યમાં છે. પર્વત-ચોમા છે. નદીઓ- ઇરાવતી, સીતાંગ ને તેનાસરીમ છે. ઇરાવતીની ખીણમાં કલાઈની ખાણો તથા કેરોશીન (ગ્યાસનેટ)ના ઝરા છે.

૬ મહિસુર તથા કુર્ગ પ્રાંત-એ મદ્રાસ ઇલાકાથી ચોખાણુ ધેરાયલો છે. મુખ્ય શહેરો-મહિસુર એ મહિસુર પ્રાંતની રાજધાની છે. અને મર્કારા એ કુર્ગ પ્રાંતની રાજધાની છે. એ પ્રાંત સન ૧૮૩૪માં અંગરેજને મળ્યો છે. શ્રીરંગપટ્ટણ એ કાવેરી નદી પર હૈદર ને ટીપુની રાજધાની હતી. તેપર અંગરેજે હુમલો કરી ટીપુને મારી સન ૧૭૯૯ માં તે લઈ લીધું. સિવાય બેંગ્લોર, હજીરપર ને કોલાર છે. પર્વત-પૂર્વ પશ્ચિમઘાટ ને નંદીદુર્ગ છે. નદીઓ- કાવેરી, તુંગભદ્રા ને પલાર છે.

૧૦ હૈદરાબાદ તથા વરાડ (ખીરાર) પ્રાંત-એ મુઘલ ઇલાકાના પૂર્વ તથા મદ્રાસ ઇલાકાના ઉત્તર સીમાડા પર છે. મુખ્ય શહેરો-હૈદરાબાદ એ મુશી નદીપર નિઝામ સરકારની રાજધાની છે. ઉમરાવતી એ ખીરારતું મુખ્ય શહેર રૂના વેપારસારૂ પ્રખ્યાત છે. આગામ એમાં જોનરલ વેલેસ્લીએ સિંધિયા તથા

૧ પેગુ-એ પ્રાંત અંગરેજ સરકારે બ્રહ્મી સરકાર પાસેથી સન ૧૮૫૨ માં છતી લીધો હતો.

ભોંસલેને સન ૧૮૦૩માં હરાવ્યા હતા. પીઠર એ માંજરા નદીપર સોના રૂપાની કારીગરી વાળાં પીત્તળનાં વાસણુ સારૂ વખણાય છે. ગોવળકોંડા એ હીરાની ખાણુ સારૂ પ્રખ્યાત છે. ઇલોરા એ ગુફા ને કાતરી કાઢેલાં દેરાં સારૂ પ્રખ્યાત છે. સિવાય—સિકંદરાબાદ, ઇલીયપુર, આરંગાબાદ, આકોલા, ખાનગામ, દોલતાબાદ, જલના ને પૈઠણ^૧ છે. પર્વત—સાતપુડાનો છે. ન-હીઓ—તાપી, ગોદાવરી, માંજરા, પેનગંગા ને પૂર્ણા છે.

૧૧મધ્યહિંદ એજન્સિસ—એ હિંદુસ્તાનના મધ્ય ભાગે છે. મુખ્ય ભાગ—(૧) ઉત્તરે ગ્વાલીઅર અને પ્રાચીન માળવાનો ભાગ. એમાં મુખ્ય સિંધીઆ, હોલ્કર ને ભોપાળનાં રાજ્ય છે. (૨) પૂર્વે બ્રુહેલખંડ ને રેવા. એમાં બ્રુહેલખંડનાં કેટલાંક સંસ્થાનો અને રેવાનું મોટું રાજ્ય છે. મુખ્ય શહેરો—ગ્વાલીઅર એ સિંધીઆના રાજ્યની; ઇંદોર એ હોલ્કરના રાજ્યની; ભોપાળ એ ભોપાળના રાજ્યની; અને રેવા એ રજપુત રાજ્યની રાજધાનીનાં મુખ્ય શહેર છે. મહુ ને નીમચમાં સ્કરી ધાવણી છે. સિવાય^૨ ઉજ્જન,

૧પૈઠણ—એ ગોદાવરી નદીપર શાલિવહાન રાજની રાજધાની હતી. એણે ઇ. સ. ૭૮માં પોતાનો શાલિવહાન નામે શક ચલાવ્યો છે. જે હાલ પણ દક્ષિણ હિંદમાં ચાલે છે.

૨ ઉજ્જન—એ ઇંદોરની ઉત્તરે ક્ષીપ્રા નદીપર ઇ. સ. પૂર્વે ૫૬માં વિક્રમાદિત્યની રાજધાની હતી. એણે એ વર્ષથી પોતાનો વિક્રમ સંવત્ ચલાવ્યો છે. જે હાલ પણ મધ્ય હિંદુસ્તાનમાં ચાલે છે. અહીં આરંગજે તથા મુશાદે જસવત સિંગને સન ૧૬૫૭માં હરાવ્યો વળી જસવતરાવ હોલ્કરે બીજા બાછરાવ તથા દોલતરાવ સિંધિયાને સન ૧૮૦૧માં હરાવ્યા.

ધારાનગરી,^૧ રતલામ, જાવરા, લશ્કર, મંદેસર,^૨ ચંદેરી, પન્ના, તહેરી ને મંડોજેશ્વર છે. પર્વત-વિધ્યાદ્રિ છે. નદીઓ-નર્મદા, જાતવા, સોન, સિંધ ને ચંબલ છે.

૧૨૨૨જુલ સંસ્થાનો—એ ગુજરાતની ઉત્તરે ને પંચાલ ધલાકા તથા સતલજ નદીની દક્ષિણમાં છે. મુખ્ય શહેરો—અજમેર એ અંગરેજને સન ૧૮૧૮ માં મળ્યું. ઉદેપુર પ્રતાપસિંહે વસાવ્યું છે. ચીતોડ, જયપુર, જોધપુર, ભરતપુર, નરીરાખાદ, શિરોડી, આણુ, ઝાલરાપદ્મણ, નાથદાર ને પુઠ્ઠરજ છે. પર્વત-આણુ ને અરવલીના છે. રણ-જેસલમીર ને મારવાડનાં છે. સરોવર—સાંખરનું એ ખાશ છે ને દેખરનું એ મીઠું છે. નદીઓ—મહી, સાખર-મતી, લુણી, જનાસ ને ચંબલ છે. એમાં ૧૮ દેશી સંસ્થાનો આ પ્રમાણે છે:—રજપુત સંસ્થાનો—ઉત્તરમાં ૧ વિકાનેર, ૨ અલવડ; પૂર્વમાં ૩ કિશનગઢ, ૪ જયપુર, ૫ કિરોલી; દક્ષિણમાં ૬ ખુંદી, ૭ કોટા, ૮ ઝાલાવાડ, ૯ વાંસવાડા, ૧૦ પ્રતાપગઢ, ૧૧ કુંગરપુર, ૧૨ મેવાડ (ઉદેપુર) ૧૩ શિરોડી; પશ્ચિમમાં ૧૪ મારવાડ (જોધપુર), ૧૫ જેસલમીર. જાડ સંસ્થાનો—પૂર્વમાં ૧૬ ભરતપુર, ૧૭ ઘોળપુર. અસલમાની સંસ્થાન—૧૮ ટોંક એ પૂર્વમાં છે.

૧૩સ્વતંત્ર પહાડી રાજ્યો—એ ઉત્તરમાં છે. એમાં મુખ્ય નેપાળ, હુતાન ને નાનાં રાજ્યમાં મણિપુર છે. મુખ્ય રાજ્યો—સીટયુડન એ હુતાનની રાજધાની છે. અને મણિપુર એ મણિપુરની રાજધાની છે. સિવાય:—સીકીમ, ગુ-

૧ ધારાનગરી—એ બોજરાજની રાજધાની હતી.

૨ મંદેસર—એ ચંબલ નદીપર છે. ત્યાં હુમાયુએ બહાદુર શાહને સન ૧૫૩૪માં હરાવ્યો હતો.

રખા, મહવાનપુર^૧ ને જનકપુર છે. પર્વત-હિમાલય તથા તેનાં જાંચામાં જાંચાં શિખર એવરેસ્ટ (ગૌરી-શંકર), ધવલગિરી ને કોચીનગંગા એ આ દેશમાં છે. નદીઓ-કુશી, ગંડકી ને સરયુ અથવા ગોગ્રા છે.

૧૪ પોર્તુગીઝ તથા ફ્રેંચ સંસ્થાનો—પોર્તુગીઝનાં સાવંત વાડીની દક્ષિણે ગોવા, સુરતની દક્ષિણે દમણ અને કાલીઆવાડની દક્ષિણે દીવ એ ત્રણ છે. એની રાજધાનીના મુખ્ય શહેર ગોવામાં તેમનો ગવર્નર રહે છે. ફ્રેંચ સંસ્થાનની રાજધાનીનું મુખ્ય શહેર પાંડીચરી^૨ એ મદ્રાસની દક્ષિણે છે. તેમાં તેમનો ગવર્નર રહે છે. ૨ ગોદાવરીના મુખ પર યાનાન. ૩ કારોમંડળ કોસ્ટા પર કારીકલ. ૪ મલબાર કોસ્ટા પર માહી. એ ચારે મદ્રાસ પ્રલાકમાં છે. ૫ ચંદ્રનગર એ બંગાળામાં કલકત્તાની ઉત્તરે છે.

પાકસાડ વખણાતાં શહેરો વગેરે—ચોખા તથા સાગ સાડ રંગુન; સાપારી સાડ માંગલોર; તંગાકુ ને અમ્ફીણ સાડ માળવા; ઘઉં સાડ બાલ, માળવા ને ખંડવા; ખાંડ સાડ કાશી તથા બંગાળા; ગળો સાડ પટના; રેશમ સાડ બ્રહ્મપુર; મીઠા સાડ ઓઢીઆ; રૂ સાડ હિમરાવતી, આપલા ને ખંડવા; લાકડાં, નાળીએર ને મરી સાડ મલબાર તથા કલીકટ; એળચી, મી ને બુંદ સાડ કુર્ગ

૧ ૧૮૧૬માં હરાવ્યા હતા. ૨ ૧૭૭૪માં હરાવ્યા હતા.

૨ પાંડીચરી—એ ફ્રેંચ લોકોએ ખીજપુરના રાજા પાસેથી સન ૧૬૭૪માં વેચાવું લઈ તેમાં કોટ બિલ્લા બાંધ્યા. વળી તેમણે સન ૧૬૮૮માં ચંદ્રનગરમાં ને સન ૧૭૨૫માં માહીમાં ને પછીથી કારીકલમાં કોઢીઓ રૂપાપી.

ને ત્રાવણકોર; ઉંટ સાર મારવાડ; સાંઢણીઓ સાર વિ-
કાનેર; લાખ, રખર ને બેંસો સાર આસામ; ચા સાર
હિમાલય વખણાય છે.

મુખ્ય પેદાસ—મીઠું, ખાર, કોયલા, લોઢું, ત્રાંબુ,
રૂપુ, સોનું, મોતી, હીરા, રત્નાદિની ખનીજ પેદાસ; તથા
ગાય, ઘી, બળદ, બેંસ, પાડા, બકરાં, ઘોડા, હાથી, હાથી-
દાંત, ઉન, ચામડાં, રીંછ, ઉંટ, હરણુ, વાઘ, વર, સિંહ,
ગેન્ડા ને કુતરાદિ જાનવરી પેદાસ તથા કંદમૂળ, શાકભાજી,
મરી, એળચી, જયફળ, તજ, લવીંગ, હરડાં, સોપારી,
નાળીએર, શેરડી, ગેળ, ખાંડ, ગળી, બીંડી, કાથો, તંબાકુ,
અરીણુ, ગુંદર, રખર, લાખ, શણુ, રૂ, ચા, કાશી, દેવદાર,
ઓક, સાગ, સીસમ, સુખડ, વાંસ, તાડ, બાવળ, આંબો,
આંબાળી, મહુડો વગેરે વનસ્પતિ આદિ પેદાસ; તથા ધડું, ચો-
ખા, તલ, અળસી, બાજરી, જુવાર, કડોળ વગેરે સઘળા
પ્રકારનાં ધાન્યાદિની પેદાસ પણ આ દેશમાં પુષ્કળ થાયછે.

ખનીજસામ્ર વખણાતાં શહેરો વગેરે—હીરા, રત્ન,
સોના સાર બુદેલખંડ, પંજાબ, મહિસુર, જમપુર; કોયલા
સાર જમલપુર, વરાડ, રાણીગંજ, છોટાનાગપુર; સિંધવ
સાર રજપુતાના ને પંજાબ; પના ને હીરા સાર ગોવળકોંડા,
બલના તથા તેહરી; લોઢા સાર ઓઢીઆ વખણાય છે.

હુન્નરસાર વખણાતાં શહેરો વગેરે—ઉનનાં વસ્ત્ર ને
સાલ સાર કાશ્મીર, મુલતાન ને લુધીઆના; રેશમી ધોતીજો-
ટા સાર અમદાવાદ ને નાગપુર; દુપટ્ટા સાર અનારસ ને મેદેરી;
રેશમી કાપડ સાર અમદાવાદ, અમૃતસર ને મુર્શીદાબાદ;
ધોતાંબર તથા લોટા સાર કાશી; સીંગડાંતી બનાવટ સાર
વિશાગાપટ્ટણ, શેત્રંગ સાર આગ્રા ને ઇલોરા; ગાલીચા સાર
મીરજાપુર; કસમી લૂગડાં સાર પટના; તરવાર સાર
શિરોહી; બાંધણી તથા ચિત્ર સાર જમપુર વખણાય છે.

હિંદની મુખ્ય નદીઓ તથા તેપરનાં શહેરો.

નદીઓ.

શહેરો.

બ્રહ્મપુત્રા—ગૌહત્તી, તેજપુર, ઢાકા, જમ્મલપુર, વિશ્વનાથ.

હુગલી—કલકત્તા, શ્રીરામપુર.

ગોગ્રા—અયોધ્યા, અકબરપુર, સલીમપુર, ફૈઝાબાદ.

ગોમતી—લખનૌર.

ભાગીરથી—પટણા, મોંગીર, મુર્શીદાબાદ, બાગલપુર.

ગંગા—અદ્રીનાથ, હરદ્વાર, પ્રયાગ, કાશી, કનોજ, કાનપુર.

જમના—પાનીપત, દિલ્લી, આગ્રા, ગોકુલ ને મથુરાં.

સિંધુ—લાહક, પેશાવર, અટક, કાઝાબાગ, દેરાઇરમાઇલ-
ખાન, દેરાગાજીખાન, મીથનકોટ, હૈદરાબાદ, કરાંચી,
હકા, શિકારપુર, સક્કર, બક્કર ને રોરી.

સતલજ—સીમલા, લુધ્યાના, શીરોજપુર, બાવલપુર.

ખનાસ—ડીસા, રાધણપુર.

ભાદર—જસદણ, કુતીઆણા, જોનપુર ને નવીબંદર.

શેત્રુંજી—ધારી, પાલીતાણા ને તળાખ.

સાબરમતી—અમદાવાદ, પેથાપુર ને સાદરા.

વાત્રક—માંડવા, આતરસુંઆ, મહેમદાવાદ ને ખેડા.

મહી—લુણાવાડા ને ખંખાત.

નર્મદા—જમલપુર, મંજેશ્વર, નાંદોદ, ચાંણોદ, બરૂચ.

તાપી—બરાનપુર, ઇલીયપુર, ભુશાવલ, સુરત, રાંદેર.

ગોદાવરી—નાશિક, પૈઠણ, આરંગાબાદ, રાજમંદ્રી, માનાન.

કૃષ્ણા—કન્હાડ, મચ્છલીપટ્ટણ, સાંગલી, મીરજ, જમખંડી.

કાવેરી—શ્રીરંગપટ્ટણ, ત્રીચીનોપલી, ત્રાંકવીઆર ને તંજાવર.

મહાનદી—સંબલપુર, કટક ને જગન્નાથપુરી.

ધરાવતી—માંડલે, રંગુન, અમરપુર ને આબા.

હિંદની મુખ્ય નદીઓનાં મૂળ તથા મુખ વગેરે.

નદીઓ.	ક્યાંથી નીકળેછે.	કોને મળેછે.	લાંબી મૈલ.	ક્યા ક્યા દેશમાં વહેછે.
સિંધુ	હિમાલય પર્વતમાંથી	અરબીસમુદ્રને	૧૮૦૦	આસામ, બંગાળા ને સિંધમાં.
અલ્લપુત્રા	"	બંગાળાના	૧૮૦૦	કાશ્મીર, પંજબ ને સિંધમાં.
ગંગા	"	હુપસાગરને	૧૫૧૪	વાયવ્યપ્રાંત ને બંગાળામાં.
ગોદાવરી	સહ્યાદ્ર પર્વતમાંથી	"	૮૬૮	મહારાષ્ટ્ર ને ઉત્તરસરકારમાં.
કૃષ્ણા	"	"	૮૦૦	મહારાષ્ટ્ર ને ઉત્તરસરકારમાં.
મહાનદી	અસ્તરના ડુંગરમાંથી	"	૫૨૦	મધ્યપ્રાંતો ને ઓડીઆમાં.
કાવેરી	સહ્યાદ્ર પર્વતમાંથી	"	૪૭૨	મહિસુર ને કર્ણાટક પ્રાંતમાં.
નર્મદા	સાતપુડાપર્વતમાંથી	અંખાતના	૮૦૦	મધ્યપ્રાંત ને ભોપાળ વગેરેમાં.
તાપી	સાતપુડાપર્વતમાંથી	અખાતને	૪૪૧	મધ્યપ્રાંત ને ગુજરાતમાં.
ચંદી	ભાળવાના ડુંગરમાંથી	"	૩૫૦	ભાળવા ને ગુજરાતમાં.
સાબરમતી	મેવાડના ડુંગરમાંથી	"	૨૦૦	ગુજરાતમાં.
ભાદર	મદાવનના ડુંગરમાંથી	"	"	કાઠીઆવાડમાં.

હિંદુસ્તાનમાં નદીએ નદીએનો મેળાપ.

ગંગામાં—યમુના, ગોમતી, ગોઆ, ગંડકી, કુશી, રાપતી,
ભોગાવતી, રામગંગા, મહાનદી એ ઉત્તરભણ્ણીથી ને
દક્ષિણ ભણ્ણીથી તાનસી, કર્મનાશા, શોણ ને સુવ-
ર્ણમદ્ર મળેછે.

જમનામાં—તાનસી, ચંબલા, સિંધ, ખતવા ને કેન મળેછે.
સિંધુમાં—કાબુલ, જ્ઞેલમ, ચીનાબ, રાવી, ખીઆસ ને
સતલજ મળેછે.

સાખરમતીમાં—વાત્રક, હાથમતી, ભોગાવો ને ખારી મળેછે.
વાત્રકમાં—મેશ્વો, શેદી ને માળુમ મળેછે.

શેદીમાં—મહોર ને લુણી મળેછે.

ઢાઢરમાં—વિશ્વામિત્રી મળેછે.

નર્મદામાં—ઉમરાવતી અને ઓર મળેછે.

તાપીમાં—પૂર્ણા, પાંજરા ને ગીરણા મળેછે.

ગોદાવરીમાં—પ્રાણહિતા, પેઈનગંગા, વર્ધા, પૂર્ણા એ ઉત્તરથી
અને માંજરા નથા પ્રવરા એ દક્ષિણભણ્ણીથી મળેછે.

કૃષ્ણામાં—વેણા, કાયના, વાર્ણા, પંચગંગા, ષટપ્રભા,
મલપ્રભા, તુંગભદ્રા, ભીમા ને મુશી મળેછે.

કાવેરીમાં—અંબીકા, હિનવતી ને ભવાની મળેછે.

ભીમામાં—સીતા, નીરા ને મૂળામુક્ષ મળેછે.

સમુદ્ર તથા અખાત વગેરેમાં મળનારી હિંદની નદીઓ.

અરબીસમુદ્રમાં—સિંધુ, ભાદર ને દમણગંગા મળેછે.

કરૅછનારણમાં—ખનાસ, સરસ્વતી, ફલકુ ને મચ્છુ મળેછે.

કરૅછના અખાતમાં—આજી નદી મળેછે.

અખાતના અખાતમાં—સાખરમતી, મહી, ઢાઢર, કીમ,
નર્મદા, તાપી ને રોતુંજી મળેછે.

બંગાળના ઉપસાગરમાં—બ્રહ્મપુત્રા, ધરાવતી, કુગલી, ગંગા,
મહાનદી, ગોદાવરી, કૃષ્ણા, કાવેરી, પનાર ને પહાર મળેછે.

પૃથ્વીના મુખ્ય ભાગ.

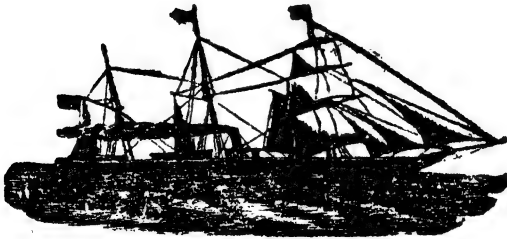
પૃથ્વી ગોળ હોવાથી તેના બે ભાગ પડ્યા છે. તેમાંના ઐકને પૂર્વગોળાર્ધ અથવા ઉત્તરગોળાર્ધ કહેછે; અને ખીજને પશ્ચિમગોળાર્ધ અથવા દક્ષિણગોળાર્ધ કહેછે. વળી પૂર્વગોળાર્ધ ને પૂર્વ કે જીનો મહાદ્વીપ તથા પશ્ચિમગોળાર્ધને પશ્ચિમ કે નવા મહાદ્વીપ કહેછે. નવા મહાદ્વીપ કરતાં જીના મહાદ્વીપમાં જમીન વધારે છે. એ બંને મહાદ્વીપમાં જે જમીન છે તેને પાંચ ભાગમાં વહેંચીને પ્રત્યેક ભાગને જેમ ખંડ કહેછે, તેમ તે માંહેના પાણીના પણ પાંચ ભાગ કદખી પ્રત્યેક ભાગને મહાસાગર કહેછે. પૂર્વ મહાદ્વીપમાં એશિયા, યુરોપ અને આફ્રિકા એ ત્રણ ખંડ છે. તેને જીની ભૂમિ કહેછે કેમકે અસલથી જ એકખીજ ખંડના રહેવાસીઓને તેની ખબર છે. પશ્ચિમ મહાદ્વીપમાં (ઉત્તર તથા દક્ષિણ) અમેરિકા એ એક જ ખંડ છે. તેને નવી ભૂમિ કહેછે. કેમકે જીનોઆ શહેરના કોલંબસ નામના વહાણવટીએ સન ૧૪૯૨માં સ્પેન દેશના રાજાની સહાયતાએ આજથી ચારસો વરસપર તેને શોધી કાઢ્યો હતો. એ ચાર ખંડ સિવાય અમેરિકાનો શોધ થયા પછી પાંચમો ખંડ માલમ પડ્યોછે તેને આસ્ટ્રેલિયા અથવા ઓશિયાનિયા કહેછે. તે પાસિફિકમહાસાગરના સઘળા બેટ મળીને થયેલો છે. એ એશિયા ખંડની અગ્નિકોણમાં છે. એને કેટલાક ત્રીજો મહાદ્વીપ પણ કહેછે. એ પ્રમાણે સઘળા મળીને પૃથ્વીપર પાંચ ખંડ છે.

મહાસાગર.

પૃથ્વીપરનું સઘળું ખાઈ પાણી એકાકાર છે માટે વાસ્તવિક જોતાં તે એક જ મહાસાગર છે અને તેથી સઘળી જમીન ઘેરાયેલી છે. પરંતુ વર્ણન કરવાની સરળતાના

સખખથી તેના પાંચ ભાગ કહેવા છે. તેના પ્રત્યેક ભાગને મહાસાગર કહેછે. તે નીચે પ્રમાણે આવેલા છે:-

- (૧) પાસિફિક—એ અમેરિકા ને એશિયાની વચ્ચે છે. તે ઘણું કરીને શાંત માલમ પડેછે તેથી તેને પાસિફિક મહાસાગર કહેછે. તે સર્વથી મોટા છે. પૃથ્વીની સપાટી પર જોટલી જમીન છે તે કરતાં પણ તેનો વિસ્તાર બોહોળો છે.
- (૨) આટલાન્ટિક—એ અમેરિકાની પૂર્વે ને યુરોપ તથા આફ્રિકા ખંડની પશ્ચિમે છે. તે આટલાસ પર્વતની પાસે હોવાથી તેને આટલાન્ટિક મહાસાગર કહેછે.
- (૩) હિંદી—એ એશિયા ખંડની દક્ષિણે છે. તે હિંદુસ્તાન દેશની પાસે હોવાથી તેને હિંદી મહાસાગર કહેછે.
- (૪) ઉત્તર—એ ઉત્તરધ્રુવની આસપાસ છે. તે ઉત્તરમાં હોવાથી તેને ઉત્તર મહાસાગર કહેછે.
- (૫) દક્ષિણ—એ દક્ષિણધ્રુવની આસપાસ છે. તે દક્ષિણમાં હોવાથી તેને દક્ષિણ મહાસાગર કહેછે.

એશિયા ખંડ.

સીમા—પૂર્વગોળાર્દ્ધમાં એશિયા એ પાંચે ખંડમાં મોટો છે. એની ઉત્તરે ઉત્તરમહાસાગર; પશ્ચિમે યુરલપર્વત, યુરલ નદી, કાસ્પીઅનસમુદ્ર, કોકેસસપર્વત, કાળોસમુદ્ર, બ્રૂમધ્ય સમુદ્ર, રાતોસમુદ્ર અને સ્વેજની નહેર; દક્ષિણે હિંદી મહાસાગર અને પૂર્વે પાસિફિકમહાસાગર છે.

વિસ્તાર—એશિયાખંડની ઉત્તર દક્ષિણ લંબાઈ સુમારે ૫૩૦૦ મૈલ અને પૂર્વ પશ્ચિમ પહોળાઈ ૫૬૦૦ મૈલ છે. એતું ક્ષેત્રફળ પોલુએ કરોડ ચોરસ મૈલ છે.

વસ્તી—એશિયાખંડના લોકોની સંખ્યા સુમારે પોણે અબજ છે.

બેટ—સૈબીરિયાની ઉત્તરે સીઆકૉવ ને રેંગલેન્ડ એ ઉત્તર મહાસાગરમાં; એશિયાની પશ્ચિમે સૈબ્રસ, કોસ ને રોડોડસ એ બ્રૂમધ્યસમુદ્રમાં; અર્ધસ્તાનની પૂર્વે બહે-રીન; ધરાનની ઉત્તરે કર્ક ને દક્ષિણે આર્મૈઝ તથા કિસ્મ એ ધરાની અખાતમાં; મલાકાની પશ્ચિમે પીનાંગ અને દક્ષિણે સીંગાપુર એ મલાકાની સામુદ્રધુનીમાં; હિંદુસ્તાનની પશ્ચિમે સાબ્ટી ને મુંબઈ, નૈરત્યમાં માલદ્વીપ ને લક્ષદ્વીપ અને દક્ષિણે રામેશ્વર તથા શીલોન એ સધળા હિંદી-મહાસાગરમાં; ખરમાની નૈરત્યે આન્ડામાન, નિકોબાર ને મર્ગિવ એ બંગાળના ઉપસાગરમાં; આ ખંડની અગ્નિ-દક્ષિણમાં શુમાત્રા, જાવા, બોર્નિઓ, ફિલિપાઈન, સૂલૂ, સંદા, સેલિબિસ, મસાલાના ને જાપાનબેટા; ચીનની દક્ષિણે હૈનાન, મકાઉ, હોંકકોંગ; પૂર્વે ફારમોસા ને ઇશાને લૂચૂ; તાર્તરીના અખાત અને આકોટસ્કના સમુદ્ર વચ્ચે સધેલીઅન; આ ખંડની ઇશાને ક્યુરાઈલ ને એટ્રુશાન એ સર્વ પાસિફિકમહાસાગરમાં છે.

દ્રીપકટ્ટી—એશિયાની પશ્ચિમે એશિયામૈનર એ કાળા ને ભૂમધ્યસમુદ્ર વચ્ચે; દક્ષિણે હિંદુસ્તાન એ અરબી સમુદ્ર ને બંગાળાના ઉપસાગર વચ્ચે; અર્ધસ્તાન એ રાતા ને અરબીસમુદ્ર વચ્ચે; મલાકા એ બંગાળાના ઉપસાગર ને સીઆમના અખાત વચ્ચે; પૂર્વે ફોરીઆ એ પીળા ને જાપાનીસમુદ્રની વચ્ચે; ને સૈબિરિયાની પૂર્વે કામસચાટકા એ ઓકોતસ્ક ને કામસચાટકાનાસમુદ્ર વચ્ચે છે.

ભૂશિર—એશિયાની ઉત્તરે સીવરો; સૈબિરિયાની ઈશાને પૂર્વ; કામસચાટકાની દક્ષિણે લોપાટકા; જાપાનની પૂર્વે કોંગ; બ્રહ્મદેશની દક્ષિણે રોમાનિયા ને કાંબોજ; તથા પશ્ચિમે નિગ્રેસ; હિંદુસ્તાનની દક્ષિણે કોમોરિન (કન્યાકુમારી) અર્ધસ્તાનની અગ્નિકોણમાં રાસઅલહુદ; અને ટકીઈન એશિયાની વાયબે બાબા ભૂશિર છે.

સંયોગીનહેર—સ્વેજની નહેર. એથી રાતા ને ભૂમધ્યસમુદ્ર તથા એશિયા અને આફ્રિકાખંડ જોડાયા છે.

સંયોગીભૂમિ-કોની એ સીઆમ ને મલાકાની વચ્ચે છે.

પર્વત—એશિયાની ઉત્તરે આલ્પ્સ, પશ્ચિમે આરલ-રાટ, તૌરસ, લિબ્નન ને સિનામ; સૈબિરિયાની પશ્ચિમે યુરલ; પૂર્વે તુર્કસ્તાનમાં થીઆનશાન; ચીનમાં પેલિંગ, યૂનલિંગ ને તાનલિંગ; અફગાનીસ્તાનની ઉત્તરે હિંદુકુશ; કાશ્મીરની ઉત્તરે કારાકોરમ; હિંદુસ્તાનની ઉત્તરે હિમાલય; પશ્ચિમમાં હાલા, મધ્યમાં વિંધ્યાદ્રિ ને સાતપુડા તથા દક્ષિણે સંહ્યાદ્રિ છે.

જવાળામુખી પર્વત—કલીયુચેવરક એ કામચાટકામાં છે.

મહાસાગર-પૂર્વમાં પાસિફિક ને દક્ષિણમાં હિંદી મહાસાગર છે.

સમુદ્ર-અર્ધસ્તાનની પશ્ચિમમાં રાતોસમુદ્ર; હિંદુસ્તાન અને અર્ધસ્તાનની વચ્ચે અરબીસમુદ્ર; ચીનની

દક્ષિણમાં ચીનાઈસમુદ્ર; કોરીઆ તથા ચીનની વચ્ચે પાંગોસમુદ્ર; કામસચાટકા ને સૈબિરિયાની વચ્ચે ઓકોટસ્ક સમુદ્ર; કામસચાટકાની પૂર્વમાં કામસચાટકાસમુદ્ર; ધરાનની ઉત્તરે કાસ્પિયનસમુદ્ર; તુર્કસ્તાનની ઉત્તરમાં કાંગોસમુદ્ર; એશિયામૈનરની વાયવ્યમાં મારમોરા તથા આર્કિપેલેગોનાસમુદ્ર; અને એશિયામૈનરની દક્ષિણમાં ભૂમધ્યસમુદ્ર છે.

અખાત-સૈબિરિયાની ઉત્તરે ઓબીનો; અર્ધસ્તાનની દક્ષિણે એડનનો; અર્ધસ્તાન ને ધરાનની વચ્ચે ધરાનનો; હિંદુસ્તાનની પૂર્વે બંગાળનો (ઉપસાગર); બ્રહ્મદેશની પશ્ચિમમાં માર્ટાબાનનો; અને સીઆમની દક્ષિણે સીઆમનો અખાત છે.

સામુદ્રધુંની-એશિયા તથા ઉત્તરઅમેરિકાની વચ્ચે બહેરીંગની તે ઉત્તરમહાસાગર તથા પાસિફિકમહાસાગરને જોડે છે; બોસ્પરસની એ કાળા અને મારમોરાના સમુદ્રને જોડે છે; હાઈનડસની એ આર્કિપેલેગો અને મારમોરાના સમુદ્રને જોડે છે; બાબલમાંડયની એ રાતા સમુદ્ર અને હિંદીમહાસાગરને જોડે છે; ઓર્મઝની એ ઓમાનના અખાત ને ધરાની અખાતને જોડે છે; પાકની એ હિંદુસ્તાનને સિંહલદ્વીપની વચ્ચે; મલાકા ને સુમાત્રાની વચ્ચે મલાકાની તે પાસિફિક ને હિંદી મહાસાગરને જોડે છે; સન્ડાની એ સુમાત્રા ને જાવાની વચ્ચે; મકાસરની એ બોર્નિઓને સીલીબીસની વચ્ચે; જાપન ને કોરીઆની વચ્ચે કોરીઆની તે ષીજી તથા જાપાનીસમુદ્રને જોડે છે; લેપરૂસની એ યસ્સો ને સહેલીઅનની વચ્ચે છે.

મુખ્યબંદરો-ટકી ધન એશિયામાં તેલિજાંડ ને સાઇનોપ એ કાળાસમુદ્રપર; ચીનાઇ રાજ્યમાં કંતાન એ કંતાન નદીપર, સંગાઈ એ યાંકસેક્યાંગ નદીના મુખપર;

અર્ધસ્તાનમાં જુદા એ લાલસમુદ્રપર; એડન એ દક્ષિણમાં
ને મસ્કત એ ઓમેનના અખાતપર; ધરાનમાં ખુશાયર
એ ધરાની અખાતપર; જપાનમાં યોકોહોમા એ નિકાનમાં
યડો પાસે; અને હિંદુસ્તાનમાં કલકત્તા, મદ્રાસ, પાંડીચરી,
કારવાડ, મુંબઈ, ભાવનગર, પોરબંદર ને કરાંચી
તથા સિંહલદ્વીપમાં કોલંબો બંદર છે.

અખ્યશહેરો—શિઆમાં તોબોલસ્ક, ટિક્લિસ, આ-
કોટસ્ક ને સમરકંદ; ટર્કી ધન એશિઆમાં સ્મર્ના, અલેપ્પો,
દમાસ્કસ, પેલેસ્તાઇન, બગદાદ, જેરુસલમ, બસ્રા,
ને અર્ઝરમ; ચીનાધરાજ્યમાં પેકીન ને નાનકીન; તા-
ર્તરીમાં ખુખારા, ચારકંદ, કાશગર ને બોકંદ; અર્ધસ્તા-
નમાં મક્કા ને મદીના; ધરાનમાં તહેરાન, તાબ્રિજ,
ઇસ્ફાહન ને આસ્થાબાદ; અફગાનીસ્તાનમાં કાબુલ ને ગીજની,
બલુચિસ્તાનમાં ખિલાત ને કુવેટા; ટિબેટમાં લાસા;
હિંદીચીનમાં બાંકોક, કેશા, છુ ને પેનોમ્પીય; હિંદુસ્તાનમાં
હૈદરાબાદ, લાહોર, દિલ્લી, આગ્રા, લખનૌર; પ્રયાગ,
કાશી, કલકત્તા, મદ્રાસ, મહીસુર, બેલગામ, પુના ને
મુંબઈ; સિંહલદ્વીપમાં કોલંબો અને મલાકાના દ્વીપ-
કલ્પમાં મલાકા છે.

નદીઓ—શિઆમાં યુરલ, ઓબી ને એનીસી;
ચીનાધ રાજ્યમાં યેઇહો, હોઆંગહો ને યાંકસેક્યાંગ;
ટુર્કસ્તાનમાં આમુ ને સિહૂન; ટર્કી ધન એશિઆમાં યુરે-
લીસ ને તાઇગ્રીસ; અફગાનીસ્તાનમાં કાબુલ ને હેલમંદ;
હિંદુસ્તાનમાં બ્રહ્મપુત્રા, સિંધુ, ગંગા, જમના, નર્મદા,
નાપી, ગોદાવરી ને કૃષ્ણા; બ્રહ્મદેશમાં ઈરાવતી,
મિનાંગ ને મિનામ છે.

સરોવર—સૈમિર્યાની દક્ષિણમાં ઐકુલ ને બાલકશ;
શિઆધ ટુર્કસ્તાનમાં એરલ; પૂર્વ ટુર્કસ્તાનમાં લોબનોર;

ચીનામરજામાં ધોયાંગ ને તોંગતિંગ; સિયામાં મૃત્યુ (ડેડસી); આર્મિન્યામાં ગ્રીકશા ને વાન; અફગાનીસ્તાનમાં હામુન; ધરાનમાં ઉરુમિયા તથા બખ્તેગન; અને ટિબેટમાં રાવન, માન, ટેગ્રીનોર ને પાટ્ટી સરોવર છે.

ધર્મસ્થળો—મક્કા એ મુસલમાનોનું; જેરુસલમ એ ખ્રિસ્તિ તથા યાહુદીઓનું અને લાસા એ બૌદ્ધ લોકોનું ધર્મસ્થળ છે. સિવાય બીજી કામનાં પાછળ આવ્યાં છે.

વેપાર વગેરે સારૂ વખણાતાં શહેરો—દારૂ સારૂ સિરાજ; મોતી સારૂ અર્બસ્તાન ને કર્કબેટ; કુતરા, ઘોડા, મેવા, ગાલીચા, શેતરંજી, અત્તર, કેશર, આરસ ને પેરાજ સારૂ ધરાન; ખુન સારૂ મોખા; ઉંટ, સાંઢણીઓ ને ઘોડા સારૂ અર્બસ્તાન; સુતર, રેશમ ને ઉનના વણાટ તથા વાદળી ને પગવાળાં સારૂ સીરિઆ; સોનારૂપા સારૂ આલ્તાઇ ને યુરલ પર્વત; ચા, સાકર, સુતરાઉ કાપડ, રેશમ, મખમલ, સાટીન, સાડી, રમકડાં, ચીનામ-વાસણ, ચલાણાં, રકાબી વગેરે સારૂ ચીન; હીરા, માણેક, મોતી, રૂ, ચામડાં, અળસી, અફીણ, તંબાકુ, ઘઉં, કાચ, સાખુ, વગેરે સારૂ હિંદુસ્તાન; મોતી, હાથી, હાથીદાંત, તજ, મરી વગેરે તેજના સારૂ સિંહલદ્વીપ વખણાય છે.

દેશ—એશિઆખંડમાં ૧૨ દેશ છે. તેનું દેશવાર વર્ણન નીચે પ્રમાણે છે:-

- ૧ હિંદુસ્તાન—આ દેશનું વર્ણન પ્રથમ કર્યું છે તે જુઓ.
- ૨ સિંહલદ્વીપ—આ દેશ હિંદુસ્તાનની દક્ષિણમાં છે. એને સિલોન કે લંકા પણ કહે છે. તે પ્રાચીનકાળમાં રાવણની રાજધાની હતી. એ સન ૧૮૧૫ સુધી વલંદા તથા ફ્રેન્ચને હાથ હતો પણ હાલમાં તો તે ઇંગ્લંડની મહારાણીના તાબામાં છે. એ બેટની રાજધાની કોલ્મિા પશ્ચિમ કિનારાપર બંદર છે. મધ્યમાં દેશી

રાજ્યની રાજધાનીનું શહેર કાંઠી છે. બંદર-ઉત્તરમાં પાઇંટપેટ્રો, ઇરાનમાં ત્રિફોમ્બલી, દક્ષિણમાં પાઇંટડીમાલ ને વાયબમાં એરીયા બંદર છે. બેર-સ્વેતબિંદુરામેશ્વર અને મનાર તે પાકની આમુદ્રધુની ને મનારના અખાતની વચ્ચે છે. પર્વત-આદમની ટેકરી, અલીઆ ને પેદાતાલા છે. નદી-મહાવીહી ને કાયાની બંગા છે.

૩ અફઘાનીસ્તાન—આ દેશ બરતખંડની પશ્ચિમે ને બલુચિસ્તાનની ઉત્તરે છે. એની રાજધાની કાબુલ એ કાબુલ નદીના કાંઠાપર છે. ખીજાં શહેરો-જાલાલાબાદ એ કાબુલની પૂર્વમાં કાબુલ નદીપર, બીજની એ નેરત્યમાં, કંદહાર એ હેલમંદ નદીની શાખાપર, હિરટ એ વાયબમાં ને બટક શહેરનું ખંડેર એ ઉત્તરમાં છે. પર્વત-હિંદુકુશ ને પેરામીસીસ એ ઉત્તરમાં છે. સરોવર-હામુન છે. નદી-હેલમંદ ને કાબુલ છે.

૪ બલુચિસ્તાન—આ દેશ બરતખંડની પશ્ચિમે ને અફઘાનીસ્તાનની દક્ષિણે છે. એની રાજધાની ખીલાત

૧ કાબુલ—એ બાબરે સન ૧૫૦૪માં જીતી લીધું હતું. મેકનોટન સાહેબનું ખૂન સન ૧૮૪૧. જનરલ પાલકની ચઢાઈ સન ૧૮૪૨.

૨ બીજની—અલતપગીને સન ૯૬૨માં રાજ સ્થાપ્યું. અહીંના બાદશાહ મહમદ ગીજની સન ૧૦૦૧ થી ૧૦૨૪ સુધીમાં હિંદુસ્તાનપર બાર સ્વારી કરી ત્યાંનાં દેરાં લૂંટી અઢળક ધન લઈ આવ્યો હતો. ગીજનીનું રાજ ગોરી બાદશાહે ૧૧૫૨માં બિરામ પાસેથી લીધું હતું.

૩ કંદહાર—એને અકબરે સન ૧૫૯૩માં લીધું. ઇરાની શોકોએ ૧૬૨૧માં જીત્યું. શાહસુલતને સન ૧૮૯૩માં મળ્યું. જનરલ નેટિ સન ૧૮૪૨માં અફઘાનોને હરાવ્યા હતા.

એ સરહદપર છે. ઉત્તરમાં કુવેટ, દક્ષિણમાં કેળ ને શહારવાન છે. પર્વત-પખ, હાલા ને બોલન છે. નદી-બોલન ને પુરાલી છે.

૫ ઇરાન—આ દેશ અફઘાનીસ્તાન ને બલુચિસ્તાનની પશ્ચિમે છે. એની રાજધાની તહેરાન એ ઉત્તરમાં છે. બીજાં શહેરો—ઈસ્ફાન, યજ્દ, તશ્કીજ, મશહ ને કર્માન છે. ઇરાની અખાતની પૂર્વે શીરાજમાં સાદી તથા હાજી નામે પ્રખ્યાત કવિ જન્મ્યા હતા. બંદર—કાસ્પીઅન સમુદ્રના કિનારાપર આસ્થાબાદ, બાલૂશ ને ખુરામર એ ઇરાની અખાતપર. બેહ—કરક, કીસ્મ, હોર્મિજ છે. પર્વત—અલબર્જ એ ઉત્તરમાં છે. અખાત—ઇરાની અખાત એ પશ્ચિમે છે. સરોવર—વાયબમાં ઉરૂમીઆ, પૂર્વમાં સૈસ્ઠન તથા બરેઝાન. નદી—કોરૂન ને કૃશુ છે. તે બંને ઇરાની અખાતને મળે છે.

૬ અર્ધસ્તાન—આ દેશ ઇરાનની પશ્ચિમે એક મોટો દ્વીપ-રૂપ છે. એની રાજધાની મક્કામાં મહમદ પેગંબર સન ૫૬૬માં જન્મ્યો હતો. તેણે સન ૬૦૬માં મુસલમાની ધર્મ અલાવી કુરાન નામે ધર્મપુસ્તક રચ્યું. આથી આરબો બહુ ગુસ્સે થયા માટે તે સન ૬૨૨માં મક્કાને ગયો. આ વર્ષથી મુસલમાનો હીજરી સન ગણવા લાગ્યા છે. ત્યાં તે સન ૬૩૨માં મરણ પામ્યો હતો તેથી ત્યાં તેની કબર છે. બંદરો—મોખા, મસ્કન, જહા ને દક્ષિણે એહન. બેહ—દક્ષિણે સુકોત્રા અને બેહરીનો એ પૂર્વમાં છે. ભૂશિર—રાસઅલહુદની એ અગ્નિકોણમાં છે. પર્વત—હોરબ છે. સમુદ્ર—રાતો તથા આરબીસમુદ્ર છે. અખાલ—એહન ને આમાતના છે. સામુદ્રધુની—બાબલમાંડબની છે.

૭ ટર્કીઈન એશિયા—આ દેશ ધરાનીઅખાત અને અર્ધસ્તાનની ઉત્તરે છે. એના મુખ્ય ચાર ભાગ છે. વાયવ્યમાં ૧ એશિયામૈનર, એની દક્ષિણે ૨ સીરિયા. તુર્કસ્તાનની ઇશાને ૩ આર્મીનિયા. અને સીરિયાના રણની ને ધરાનની વચ્ચે ૪ કુર્દિસ્તાન છે. રુમના એ એશિયામૈનરની; હમાસ્કસ એ જગતમાં જુનામાં જુનું શહેર સીરિયાની; અર્જૂમ એ આર્મીનિયાની અને ખમદાદ એ તિગ્રિસ નદીપર કુર્દિસ્તાનની રાજધાની છે. અલેપ્પો એ સીરિયાની ઉત્તરે છે. જ્ઞેસલમ એ મૃત્યસરોવરની વાયવ્યે સીરિયાના દક્ષિણ ભાગ પાલેસ્ટાઇનનું મુખ્ય શહેર છે. હજરત ખસુખ્રિસ્તનેા અવતાર આ પાલેસ્ટાઇનમાં થયો હતો. બંદરો—તેબ્રિઝાંડ, સ્કુટેરી ને સાઈનોપ એ કાળાસમુદ્રે પર તથા ખસા એ યુક્રેતિસ ને તૈગ્રિસના સંગમ પર છે. બેટ-લિસ્થોન, સામોસ ને સૈપ્રસ એ એશિયામૈનરના કિનારાપર છે. પર્વત-ક્ષીપ્તનાન એ સીરિયામાં; આરારાટ ને કોકસસ એ આર્મીનિયામાં; ને તૌરસ એ એશિયામૈનરમાં. ભૂશિર-આબાની એ એશિયામૈનરની પશ્ચિમમાં છે. સરોવર-વાન એ આર્મીનિયાની દક્ષિણે અને ડેહસી કે મૃત્ય નામે ખાઈ સરોવર સીરિયામાં છે. નદી-યુક્રેતિસ ને તાઈગ્રીસ એ તૌરસ પર્વતમાંથી નીકળી ધરાની અખાતને મળે છે.

૮ તાર્તરી (તુર્કસ્તાન.)—આ દેશ અફઘાનીસ્તાનની ઉત્તરે ને ધરાનની પૂર્વમાં છે. એની રાજધાની બેખ્ખારા ઓકસસ નદી પાસે છે. ખીવા (ઓકસસ નદીપર) ને બેકંદ એ પશ્ચિમ તુર્કસ્તાનનાં મુખ્ય શહેર છે. ચારકંદ એ પૂર્વ તુર્કસ્તાનનું મુખ્ય શહેર ચારકંદ નદી પર છે. કાશગર એ પશ્ચિમે ને ખોતાન એ દક્ષિણે છે.

પર્વત—હિંદુકુશ, ખાસાર ને થીઆનશાન છે. સરોવર—કાસ્પિઅન, લોબનોર કે તેંગ્રીજ ને અરઝ વગેરે છે. નદી—આમૂ ને સિહૂન છે. એ બંને એરઘ સરોવરને મળેછે.

- ૬ એશિઆઈ રૂશિઆ—આ દેશ ઉત્તરમહાસાગરની દક્ષિણે છે. એના મુખ્ય ત્રણ ભાગ છે. ૧ સૈબિરિયા. ૨ ટ્રાન્સકોકેશિઆ. ૩ રૂશિઆઈ તુર્કસ્તાન. તે ખોલસ્ક એ પશ્ચિમ સૈબિરિયાની રાજધાની ધરતીસ નદીપર છે. ઇર્કુતસ્ક એ પૂર્વસૈબિરિયાની રાજધાની એનીસી નદીપર છે. ટિફ્લિસ એ ટ્રાન્સકોકેશિઆનું મુખ્ય શહેર કર નદીપર છે. સમરકંદ એ રૂશિઆઈ તુર્કસ્તાનનું મુખ્ય શહેર દક્ષિણમાં છે. એ તૈનુર બાદશાહની રાજધાની હતી. હાલ એમાં તેની કબર પણ છે. તાસ્કંદ ને ખોકન (બાબરની જન્મભૂમિ) એ સરદેરીઆ નદી પાસે છે. બેટ—ઉત્તરે ઉત્તરમહાસાગરમાં લીઆકોવ, પૂર્વમાં ક્યુરઃઈલ ને સધેલ્યન છે. પર્વત—યુરલ ને કોકેસસ એ પશ્ચિમે અને દક્ષિણે આટિટાઈ છે. સરોવર—બેકલ એ દક્ષિણ પૃથ્વીપર મીઠા પાણીનું મોટામાં મોટું સરોવર છે. બાલકશ, એરલ, ને કાસ્પિઅન એ પાશ્વમે છે. નદી—યુરલ, આમુર અને આર્ખી, યેનીસી, લીના. તેમાં ઇલ્દીત્રણ પૂર્વમાં છે. તે આલ્તાઇ પર્વતમાંથી નીકળી ઉત્તરમહાસાગરને મળેછે. અખાત—ઉત્તરમાં આર્ખી ને એનીસીનો તથા પૂર્વમાં અનાદીર ને તાર્તરીનો છે. દ્વીપકંટક—કામસચાટકાનો એ ઓકોટસ્ક ને કામસચાટકાના સમુદ્ર વચ્ચે છે. ભૂશર—સંવેરો એ ઉત્તરમાં, લોપાટકા એ કામસચાટકાનું દક્ષિણે અને પૂર્વભૂશર એ સૈબિરિયાનું ઇશાનબિંદુ છે.

૧૦. જાપાન—આ દેશ યસ્સો, નિકૌન, ક્યુચ્યુ ને સિકોક વગેરે બેટા મળી થયો છે. એની રાજધાની યદો એ નિકૌન બેટમાં છે. ળીજાં શહેરો—મિયાકો, આ-સોકા, હાકોદાદી ને હિયાગો છે. બેટ—નિકૌન ને યસ્સો વગેરે છે. બંદર—નાગાસાકી, કાનાગાવા ને નિમેગાતા છે. ભૂશિર—પૂર્વમાં કીંગ નામે છે.

૧૧. ચીનાઈ રાજ્ય—આ દેશ ભરતખંડ ને હિંદી ચીનની ઉત્તરે તથા રશિયાની દક્ષિણે છે. એના મુખ્ય પાંચ ભાગ છે. ૧ શુદ્ધચીન. ૨ મંગોલ્યા. ૩ કોરીઆ. ૪ તિબેટ. ૫ મંચુરીઆ. પેહીન એ શુદ્ધચીનની રાજધાની પેઇહો નદીપર છે. હાંકાઉ ને નાનકીન એ યાંકસેકયાંગ નદીપર છે. એના કરાર ચીનની સરકાર અને અંગરેજો વચ્ચે સન ૧૮૪૨માં થયા હતા. ઉરગા એ મંગોલ્યાનું મુખ્ય શહેર બૈકલ સરોવરની દક્ષિણે છે. કીંગકોટાઆ એ કોરીઆનું મુખ્ય શહેર છે. લાસા એ તિબેટની રાજધાની અને બૌદ્ધ ધર્મનું પવિત્ર ધામ સાંપુ અથવા બ્રહ્મપુત્રા નદીપર છે. કોરીનઆલા એ મંચુરિઆનું મુખ્ય શહેર છે. બંદર—શુદ્ધચીનમાં નાનકીન પાસે શેંવા-ષ, દક્ષિણે કંતાન નદીપર કંતાન અને ફારમોસા ટાપુ સામે અમોય તથા ક્યુ છે. બેટ—દક્ષિણે હેનાન ને પૂર્વમાં ફારમોસા એ શુદ્ધચીનના. દક્ષિણમાં મકાઉ એ પોર્તુગીઝો અને હાંકકોંગ એ અંગરેજોનો કંતાન નદીના મુખપર છે. તે અંગરેજોને સન ૧૮૪૨માં મળ્યો. દ્વીપકંટપ—કોરીઆનો એ કોરીઆમાં પીળા ને જાપાની સમુદ્ર વચ્ચે છે. સામુ-દ્રધુની—કોરીઆની એ કોરીઆમાં એની અને જાપાનની વચ્ચે છે. રણ-ગોબીનું એ કોરીઆની

મધ્યે તથા નૈરત્યે છે. પર્વત-યુનલિંગ એ શુદ્ધ ચીન ને તિબેટ વચ્ચે, કાગકોરમ એ તિબેટ ને કાશ્મીરની વચ્ચે, હિમાલય એ તિબેટ તથા હિંદુસ્તાનની વચ્ચે અને કૈલાસ એ તિબેટમાં છે. સરોવર-તિબેટમાં પાલોટ તથા તેચિનુર એ બ્રહ્મપુત્રા પાસે અને રાવણદુર્ગ તથા માન એ સતલજ પાસે છે. નદીઓ-પેઇહો હાઆંગહો, ચાંકસેક્યાંગ અને કંતાન એ શુદ્ધચીન દેશના યુનલિંગ પર્વતમાંથી નીકળી પાસિફિક મહાસાગરને મળેછે. વળી સિધુ, સતલજ બ્રહ્મપુત્રા ને છાવતી એ તિબેટમાંથી નીકળી ચીનની નદીનું અને જૂતાનની ઉત્તરે ઝયામુ નામે છે.

૧૨ હિંદીચીન—આ દેશ ચીનાઇ રાજ્યની દક્ષિણે તથા હિંદુસ્તાનની પૂર્વમાં એક દ્વીપકલ્પ છે. એના મુખ્ય પાંચ ભાગ છે. ૧ ઉપલોચલદેરા, ૨ શિઆમ, ૩ આનામ ૪ કોચીનચીન ૫ મલાયાદ્વીપકલ્પ. બ્રહ્મદેશ હિંદુસ્તાન સાથે જોડી દીધો છે મટે તેનું વર્ણન તેમાં જુઓ. પાંકાક એ શિઆમની રાજધાની મૈનામ નદીપર છે. હુ એ આનામની રાજધાની દશાન કોણમાં છે. સાઇજિન એ કોચીન ચીનની રાજધાની છે. મલાકા એ મલાયા દ્વીપકલ્પની રાજધાની દક્ષિણે છે. એમાંથી શીરગીઓને વલંદા લોકોએ સન ૧૬૪૦માં કાઢી મૂક્યા. એમાં સીંગાપુર ને પીનાંગ એ બેટા મલાકાની સામુદ્રધુનીમાં છે. અખાત-દક્ષિણમાં માર્ટાબાન ને શ્યામનો તથા ઈશાને ટોંકીનનો છે. સામુદ્રધુની-મલાકાની એ મલાયા અને સુમાત્રાની વચ્ચે છે. ભૂશિર-કાંબોધા, રોમાનાઆ ને નિગ્રેસ એ પૂર્વમાં છે. નદી-મૈનામ અને કામબોડીઆ છે.

એશિઆની નદીનાં મૂળ, મુખ ને તેપરનાં શહેરો.
 નદીઓ. કયાંથી નીકળી. કેને મળેછે. નદીપરનાં શહેરો.
 યુરેતીમ તૌરસ પર્વત ધરાની અ- હિલા, બહા, અર્ધરમ
 તાઇગ્રિસ માંથી ખાતને બગદાદ, મોસલ, ડાયર-
 હેલમંદ હિંદુકુશ પ., હામુન સરો. કંદહાર. [અકર.
 કર તૌરસ પર્વત,, કારપીઅન તિફ્લીસ.
 યુરત્ત યુરલ પર્વત,, સમુદ્ર ને ઓરેનબર્ગ.
 આળી આસ્તે પર્વત,, ઉત્તરમહા તોમસ્ક.
 એનીસી કાશગલસરો. સાગર ને ઇફ્રત્સ, અર્મી.
 પેઇટા આનમાં વ. પાસિફિકમહા પેકીન.
 કંતોન " " કંતોન.
 ચારકંદ હિંદુકુશ પ. લોખનેરસ. ચારકંદ.
 સરદેરીઆ યીઆનશનપ. એરલસરો. તાશકંદ, બોકન.

*(હિંદુસ્તાનની નદીઓ વિષે જુઓ પૃષ્ઠ ૬૦ થી ૬૨)

એશિઆની મહાસાગર વગેરેમાં મળનારી નદીઓ.
 ઉત્તરમહાસાગરમાં—ઓળી, યેનીસી ને લીના મળેછે.
 પાસિફિકમહાસાગરમાં—અનાદીર, આમૂર, પેઇટો, કંતાન,
 હોઆંગહો, યાંકસેકયાંગ, સીકયાંગ ને માયકયાંગ મળેછે.
 હિંદીમહાસાગરમાં—બ્રહ્મપુત્રા, ધરાવતી, સિંધુ, ગંગા,
 મહાનદી, તાપી, નર્મદા, કાવેરી, ગોદાવરી ને કૃષ્ણા મળેછે.
 ભૂમધ્યસમુદ્રમાં—ઓરાંતીજ, મેદર ને સખાત મળેછે.
 કાળાસમુદ્રમાં—સાઝરીઆ ને રીઓની કે કાસિસ મળેછે.
 કાસ્પિઅનસમુદ્રમાં—યુરલ, કૂર, અરસ, કીજલ, ઓજન,
 અત્રક ને ગૂરગાન મળેછે.
 એરલસમુદ્રમાં—જિહૂન ને સિહૂન મળેછે.
 લોખનેરસરોવરમાં—ચારકંદ અથવા ચારકયાંગ મળેછે.
 ધરાનીઅખાતમાં—યુરેતીમ, તૈગ્રીસ, કાશન ને કરાસ મળેછે.
 સીઆમનાઅખાતમાં—મીનામ નદી મળેછે.

હિંદુસ્તાનનો પરદેશ સાથે આવતો વેપાર.

નીકારા (એકસપોર્ટ.)

હિંદુસ્તાનથી નીચલા દેશોમાં તેની સામે જણાવેલી જથ્થો વેપારસાર જાયછે.

મહેરનું નામ.

જથ્થોનું નામ.

બંડન—હરડાં, ઈસસ, ગળી, ગુંદર, એળીઓ, તલ, બચકળ, ખાંભે, જવંતરી, રૂ, કાથો, હાથીદાંત, સીંગડાં, હાડકાં, ચામડાં, મોરનાંપીંછ, કાચબાનીશીપ ને મોતીનીશીપ. બીરપુલ—ધઉં, હરડાં, અળસી, મસાલો, ગળી, કાથો, સુખડ, ઉન, ચામડાં, હાડકાં, રૂ, રૂનોકચરો, સુતરનો કચરો, ચીથરાં ને ફટકડી.

હાંકડાંગ—ઇસસ, લવંગ, દરાખ, વરીઆળી, ગુંગળ, ભેંસાખોળ, અરીણ, કેસર, કાંદા, સુખડ, રૂ, સુતર, કાપડ, માલીયા, અકીક, મોતી, પાંખ ને હાથીદાંત.

શેઝાઈ—અરીણ, સુતર ને સુખડ.

હેન્ઝર્જ—અજમે, તલ, રૂ, હરડાં ને હાડકાં.

મારસેહસ—મહુડાં, ધઉં, અળસી, સરસી, એરંડી, તલ, સીંગ, કોપરાં, ખસખસ, રૂ, રૂપાનાસિક્કા, મોતીનીશીપ.

પીનાંગ—ઇસસ, જદામ, લવંગ, આટો, કાંદા ને કાપડ.

સાંગાપુર—ધાણા, અજમે, જરૂં, મેથી, ખજુર, માયાં, કાંદા, હીંગ, મીન, ગુલાબ, સુતર, કાપડ ને રૂપાનાસિક્કા.

ચોકોહોમા—લવંગ, માયાં, ગુંદર ને સુતર.

નેપહસ—ધઉં, અળસી, રૂ ને રૂપાનાસિક્કા.

જોનોઆ—ધઉં, અળસી, તલ, સીંગ, ગુંદર, કાથો ને રૂ.

હેવર—અળસી, સરસી, સીંગ, રૂ ને સીંગડાં.

હલ્લ—ધઉં, અળસી, હરડાં, રૂ ને ઉન.

એન્ટવરપ—ધઉં, અળસી, સરસી, એરંડી, તલ, સીંગ, ખસ-ખસ, હરડાં, કાથો, ગુંદર ને રૂ.

ફનકર્ક—ધઉં, અળસી, સરસી, તલ, ખસખસ, રૂ ને સીંગડાં.

એડન—ખાંડ, તંગાકુ, રૂ, સુતર ને કાપડ.

ગાયાત્રી (ઇમ્પોર્ટ).

હિંદુસ્તાનમાં નીચલા દેશોથી તેની સામે જણાવેલી જણસો વેપારસાડ આપેછે.

લંડન—સોનું, રૂપું, નગદી, ત્રાંબુ, પીતળ, જસત, તીખું-લોઢું, પતરાં, ખીલા, સોય, પારો, ખરોક્સળ, મટાકી, ધડીઆળ, સ્વેટપેન, કાગળ, ખીર, ચુનો, તેલનો રંગ, વારનીસ, સાબુ, રંગ, ગોળી, મીનખતી, તેલ, શીશી, ખુચ, તરપીટન, કોલોનવાટર, બાટલી, ખાંડ, ખીસકોટ, કપુર, દવા, ખરાંડી, વાઈનસ્પીરીટ, દારૂગોળો, ખીલોરકામ, સુરખનો દારૂ, કાચ, કારમજ, કેસર, સિંદુર, છત્ર ને પુસ્તકો.

ક્ષીવરપુત્ર—તીન ખેટ, સ્વેટ, તેલ, ચુનો, મીનખતી, છતરી, સુતર, બ્લા િંગ, સિંદુર, કાપડ, ધડીઆળ, કોલસો, ત્રાંબુ, ઈંટ, લોખંડ, વાઈનસ્પીરીટ, તંબાકુ, તંબાકુની પાઇપ, કાગળ, ખીર, ખરોક્સ, પીકાંડ, પાવડા, માટીકામ, સીવવાના સાંચા, સુરખો, ખીલોરકામ, ખીલા, પતરાં ને ચરખી.

હાંકકાંગ—ચા, પીપરમીટનું તેલ, પીપરમીટનાંકુલ, મુરખો, સાકર, સુખાંચો, કેકખાંડ, દવા, કપુર, કાગળ, દોરડાં, ચીનીકામ, લાકડકામ, સાદડી, ચીતલ, કોપરખરાસ, પરગમ, સપાટ, સીવવાના સાંચા, રૂપાકામ, રમકડાં ને ચક્ર.

હેમ્બર્ગ—ખાંડ, કાગળ, સ્વેટપેન, રંગ, ટાંચણી, દીવાસળી, સાબુ, સાંચાનાસાંચા, કાચ, ખીલા, તેલનોરંગ, ધડીઆળ, ચંપીન, છત્ર, પીતળ, તીખુંલોઢું (ગજવેલ), લોખંડ, કોલોનવાટર, મીનખતી, પાના, ખીલોરકામ, ખરાંડી ને સોય.

મારસેલ્સ—ખરાંડી, વાઈન, આલુ, તેલ, ખરોક્સળ, ખોટાક્સળ, તંબાકુ, કેશર, મધ, રૂપું, રંગ, ધડીઆળ, નગદી, લંગાર ને કાચબાનીશીપ.

સીંગાપુર—છતરી, ખર, ફટાકડા, દામર, નેતર, લાકડું, સાગ, સોપારી, કલોઈ, લોખાન, જયફળ, જવંતરી, કારી, મેચીશ (દીવાસળી), પીપળા, પીપરમીટનું તેલ, ચીનીકબાલા.

એડન—ગુંદર, ઇસસ, ખાલીખીપ, ચામડા, કાફી ને હારાખોળ.

કોલંબો—અળચી, ચા, ગુંદર ને કોપરેલ.

બસ્સા—સુકોમેવો, ખારેક, ખજુર, દવા ને માયાં.

મસ્કત—ખજુર, ઉન, કાપડ, નગદી.

અખુરોર—મદામ, ખજુર, હીંગ, કાળીછરી, મજક, માજુ, રસમ, વાઈન, રંગ, ગુલાબજળ, ગુંદર, ગાલીચા ને જન.

ખમદાદ—ખજુર, બેદાના, હરાખ, ચામડાં ને નમદી.

આબાસ—ખદામ, પસતાં, અંજુર, હરાખ, અખરોટ, આલુ ખારેક, ગુલાબનાંડુલ, ગુલાબજળ, મજુક, હીંગ ને મંધક.

ખહરીન—દાડમ, ખજુર, મોતી, ચામડાં, પાંખ ને નમદી.

કંતાન—ચા, રેશમ, રેશમીસાડી, છતરી, ચીતલ, પરમમ, લાકડકામ, કોપરબાસ, ચોપચીની ને પીતળપાન.

ન્યુચાર્ક—કેરોસીન, સીગરેટ, ચીરટ ને ચોપડીઓ.

ગ્લાસગો—છતરી, દોરો, બ્રાહ્મીંગ, બીર, સાહી, સ્પીરીટ, લાકડાં, પતરાં, સુતર, રંગ, સિંદુર, હીરાકસી, કાગળ, લોખંડ, જસત ને ઇટ.

તરીએસ્ટ—રોનાપાન, પીતળપાન, ખરોક્સખ, બીલોરકામ, સુતર, ખાંડ, કાગળ, કાચ, દવા, રંગ, સાબુ, તીન્નેરી, ખીર, વાહન ને રૂપું.

મેનચેસ્ટરથી સુતરાઉ કાપડ; લીડસથી ઉનનું કાપડ; સ્પીટલરીલ્સ અને મેક્લેસ્ટ્રીલ્સથી રેશમી કાપડ; મોરીસથી ખાંડ; બાલુમથી કેરોસીન; બેતવીઆથી ચા અને કાર્બીક તથા હલથી પુષ્કળ કોલસો આવેછે.

હિંદુસ્તાનમાં ચાલતાં રેલવેઓ.

પહોળા માપનો રેલવે—બી. બી. એંડ સી. આઇ રેલવે; જી. આઇ. પી. રેલવે; બેંગાલસેન્ટ્રલ; નિઝામસ્ટેટ; ઇંડિયન મીડલેંડ; આંદ્ર એંડ રોહીલખંડ; મદ્રાસ; વરધાકોલ; નોર્થવેસ્ટર્ન; અમૃતસર પથાનકોટ; રાજપુરા ભતીનડા; ઇસ્ટર્ન-બંગાલ; ઇસ્ટઇંડિયા; પટના ગાયા; દીલ્હારનગર ગાજપોર; ત્રિપ્રિયા; તારકશ્વર; ઘોંડમનમાર; ખાનગામ; હમરાવતી; અને બોપાલ ઇતરાસી રેલવેઓ છે.

સાંકડા માપની રેલવે—રજપુતાના માળવા; આસામ બીહાર; સાહ્ય ઇંડિયા; ભાવનગર ગોંડળ; ગાયકવાડ; સંઘર્ન મરાઠા; ઉત્તરબંગાળ; લખનૌ સીતાપુર; જ્વેરહત; રોહીલખંડ; ઐરીલીપીલીબીત; તીરહત; બંગાલ નાગપુર; ચીરાકપનીમંજ; કાનીઆધારલા; ધાકા; ખરમા તોચ માંડલે; નલહતી અને વીલ્હપરા મગનતલ રેલવેઓ છે.

મુંબઈથી સુરત મુઘીનાં સ્ટેશનો.

મૈલ મુંબઈથી.	૧૮ ગોરમામ.	૧૦૨ બીલાડ.
૦ કોલાબા.	૨૦ મલાડ.	૧૦૬ ઇમલુ.
૧ ચર્ચગેટ.	૨૨ બરોલી (ફેસર)	૧૧૬ ઉદવાડા.
૨ મરીનલાઇન.	૨૬ બાઇદર	૧૧૮ પારઝી.
૩ ચનીરોડ.	૩૪ વસઈ.	૧૨૫ વલસાડ.
૪ માંટરોડ.	૩૬ વેરાવ.	૧૩૦ કુંગરી.
૫ મહાલક્ષ્મી.	૪૬ સોપારા.	૧૩૬ બીલીમોરા
૬ પરેલ.	૫૮ પાઝધર	૧૩૯ અમલસાડ
૭ એલફિન્સ્ટન.	૬૫ બોઇસર	૧૪૪ વેડા.
૮ હાદર.	૭૧ વાનગામ.	૧૪૬ નવસારી.
૧૦ માલીમ.	૭૮ હહેણું.	૧૫૪ મરોલી.
૧૧ વાંદરા	૮૫ ગોલવડ.	૧૫૮ સચીન.
૧૩ સાંતાક્રિસ્ટ.	૯૧ વેવળ	૧૬૭ સુરત.
૧૫ અંદેરી.	૯૪ સંભલુ	

સુરતથી અમદાવાદ મુઘીનાં સ્ટેશનો.

૧૦૦ અમરોલી	૨૨૦ પાલેજ.	૨૬૬ નાવલી
૧૭૬ સાયન.	૨૨૬ મીઝાંગામ	૨૭૦ આણંદ
૧૮૨ કીમ.	૨૩૬ છટોલા	૨૭૪ બોરીઆવી
૧૯૨ પાનોલી.	૨૪૬ વિશ્વામિત્રી	૨૮૧ નડીઆદ
૧૯૮ અંકલેશ્વર	૨૪૮ વડોદરા	૨૯૨ મહેમદાવાદ
૨૦૪ ભરૂચ.	૨૫૨ બાજવા	૨૯૬ બારેજી
૨૧૧ ચમારગામ	૨૬૦ વાસદ	૩૧૦ અમદાવાદ

સાબરમતી જંકશનથી દિલ્લી મુઘીનાં સ્ટેશનો.

૩૧૪ સાબરમતી	૩૭૪ સિદ્ધપુર	૪૩૧ કનીર્લિ
૩૨૬ બોડીઆર	૩૮૨ ચાંપી	૪૪૧ રોહેરા
૩૨૬ કાલોલ	૩૮૭ ઉમરડેસી	૪૪૬ બનાસ
૩૩૭ ડાંગરવા	૩૯૩ પાલનપુર	૪૫૩ પોડવારા
૩૪૬ જગુહ	૪૦૦ બીત્રાસની	૪૫૭ કેશવમંજ
૩૫૩ મેગાના	૪૦૬ સરોત્રા	૪૬૩ નાના
૩૫૬ બાનકુ	૪૧૪ રોહ	૪૭૧ મોરી
૩૬૬ બિઝા	૪૨૫ આણુરોડ	૪૭૬ એરીનપુરા

૪૪૭ કાલના	૫૨૨ આવા	૬૧૫ અન્નમેર
૪૬૬ શાની	૫૨૮ મારવાડ રે.નં. ૧૯૬ જયપુર	
૫૦૫ ભવલી	૫૩૩ ધારેશ્વર	૮૪૮ આમા
૫૧૪ બીન્વાલીઆ	૫૪૧ મુજતરોડ	૮૬૦ દિલ્લી.

વડોદરા રેલવે સ્ટેશનોથી જોડાતા બીજા રેલવે.

ભાવનગર રેલવે-ગીઆગામ સ્ટેશનથી જોડાયેલું.
 રજપુતાના માળવા રેલવે-અમદાવાદ સ્ટેશનથી જોડાયેલું.
 મેશાના વડનગર રેલવે-મેશાના સ્ટેશનથી જોડાયેલું.
 જોધપુર રેલવે-મારવાડના સ્ટેશનથી જોડાયેલું.
 પાચગઢ રેલવે--હુની સ્ટેશનથી જોડાયેલું.

મુખ્યથી મદ્રાસ મુખીનાં સ્ટેશનો.

મલ મુખીયા	૫૫ નારેલ	૧૬૭ વેંડ
૦ બોરડીબંદર	૫૮ ચીંચલી	૧૭૩ બોરબેલ
૧ મરીદ.	૬૨ કરજત	૧૮૪ ડિકસળ
૩ ભોંચખલા.	૬૪ પલાસધારી	૧૮૬ કાત્રજ
૪ ચીંચપોગલી	૭૮ ખંડાલા	૧૯૫ પોમલવાડી
૫ પરેલ	૮૦ લાનોલી	૨૦૩ વાસિંબા
૬ દાદર	૮૫ કારલી	૨૧૩ જેઠર
૭ માટુંઆ	૯૦ ખરકલા	૨૨૩ કેમ
૮ શિવ	૯૬ વાડગામ	૨૩૪ બારસીરોડ
૧૦ કુરલા	૯૮ તલેગામ	૨૪૪ માદા
૧૩ ઘાટકુપર	૧૦૪ સલહવાડી	૨૫૩ અંગર
૧૭ ભાંડુપ	૧૦૬ ચીંચવડ	૨૬૩ મોહળ
૨૧ ચાણા	૧૧૬ ખડકી	૨૭૩ પાકણી
૨૫ હંબરા	૧૧૯ પુના	૨૮૩ સોલાપુર
૨૭ હીવા	૧૩૦ લોણી.	૨૬૨ હુડગી
૩૦ દેમોલી.	૧૩૭ હરલી	૪૪૩ રાયચુર
૩૪ કલ્યાણી*	૧૪૫ ચવત	૭૬૪ મદ્રાસ.
૩૮ અમરનાથ	૧૫૩ ખેડ ગામ	
૪૨ ખડલાપુર		

કંડયાણી જંકશનથી કલકત્તા મુધીનાં સ્ટેશનો.

ગેલ હલ્યાણીથી	૯૪ ખેડવાડી	૧૬૧ ગાલના
૬ દીટવાલા	૧૦૨ નિકાડ	૧૬૮ પાચોરા
૧૧ ખડવલી	૧૦૭ હગામ	૨૦૭ માંહજી
૧૬ વાસીંદ	૧૧૩ લાસલગામ	૨૧૪ મહસવડ
૨૦ શાહપુર.	૧૨૨ સમીટ	૨૨૦ સીરસોળી
૨૫ આઠગામ	૧૨૮ મનમાડ	૨૨૭ જળગામ
૩૩ ખરડી	૧૩૭ હીમુળ	૨૩૫ બદલી
૪૧ કસારા	૧૪૪ નંદગામ	૨૪૨ ભુસાવળ
૫૧ ઇગતપુરી	૧૫૦ પીપળખેડા	૩૧૬ ખંડવા
૫૭ બોદી	૧૫૭ નૈડાંગરી	૩૮૩ હડા
૬૭ આસ્વલી	૧૬૫ હીરાપુર	૪૩૦ ઇતારસી
૮૩ નાશક રોડ	૧૭૫ વાઘલી	૫૮૨ જળપુર
૯૦ આઠા	૧૮૨ કજગામ	૧૩૬૬ કલકત્તા.

જી.આઈ.પી.નાં સ્ટેશનોથી જોડાતા બીજા રેલ્વે.

ઘોડ એન્ડ મનમારસ્ટેટરેલ્વે—મનમાર સ્ટેશનથી જોડાયેલું.
 હોલ્કરસ્ટેટરેલ્વે—ખંડવાના સ્ટેશનથી જોડાયેલું.
 ઈન્ડિયન મીડલાંડરેલ્વે—ઇતારસી સ્ટેશનથી જોડાયેલું.
 ઈસ્ટઇન્ડિયારેલ્વે—જળપુર સ્ટેશનથી જોડાયેલું.
 હમરાવતીરેલ્વે—જદનેરાના સ્ટેશનથી જોડાયેલું.
 વરખા વરોરારેલ્વે—વરધાના સ્ટેશનથી જોડાયેલું.
 બંગાલ નાગપુરરેલ્વે—નાગપુરના સ્ટેશનથી જોડાયેલું.
 નીત્રામસ્ટેટરેલ્વે—વાડીના સ્ટેશનથી જોડાયેલું.
 મદ્રાસરેલ્વે—રાયચોરના સ્ટેશનથી જોડાયેલું.
 સધર્ન મરાઠારેલ્વે—પુનાના સ્ટેશનથી જોડાયેલું.

મુંબઈ ઇલાકાનાં મુખ્ય શહેરોની વસ્તી.

(૧). સિંધપ્રાંત.

શહેરો. વસ્તી. શહેરો. વસ્તી. શહેરો. વસ્તી.
 કરાંચી ૬૮૩૩૨ હૈદરાબાદ ૪૫૧૬૫ શીકારપુર ૪૨૪૬૬

(૨) કન્ધપ્રાંત.

માંડવી ૩૫૬૮૦ જૂન ૨૨૩૦૮ આંબર ૧૨૫૮૪

(૩). ગુજરાતપ્રાંત.

અમદાવાદ	૧૨૪૭૬૭	વીરમગામ.	૧૮૬૬૦	પોરબંદર	૧૪૫૬૯
સુરત	૧૦૯૮૪૪	ધોળકા	૧૭૭૧૬	કપડવંજ	૧૪૪૪૨
વડોદરા	૧૦૧૮૧૮	પાતણપુર	૧૭૫૪૭	પેટલાદ	૧૪૪૧૮
ભાવનગર	૪૭૭૯૨	કડી	૧૬૬૮૯	મહુવા	૧૩૭૦૪
નવાનગર	૩૯૬૬૮	વઢવાણ	૧૬૬૪૯	અમરેલી	૧૩૬૪૨
ભરૂચ	૩૭૨૮૧	ધોરાજી	૧૬૧૨૧	ગોંડળ	૧૩૫૨૩
ખંભાત	૩૬૦૦૭	નવસારી	૧૫૯૨૪	સિદ્ધપુર	૧૩૫૦૫
પાટણ	૩૨૭૧૨	વડનગર	૧૫૪૨૪	ગોધરા	૧૩૩૪૨
નડીઆદ	૨૮૩૦૪	મોરળી	૧૫૩૫૩	વલસાડ	૧૩૨૨૯
જુનાગઢ	૨૪૬૭૯	ડભોઈ	૧૪૮૬૮	લીંબડી	૧૨૮૭૩
રાજકોટ	૨૦૧૦૪	રાધનપુર	૧૪૭૨૨	ખેડા	૧૨૬૪૦
વીંધનગર	૧૯૬૦૨	ઉમરડ	૧૪૬૪૩	દાહોદ	૧૨૩૯૪

(૪) ઉત્તર મહારાષ્ટ્રપ્રાંત.

અ કોલકા—મુખ્ય બેટ ૭૭૩૧૯૬

માત્રવણ	૧૫૫૬૫	હલ્યાબી	૧૨૯૧૦	વસઈ	૧૦૩૨૭
વાંદ્રા	૧૪૯૮૭	રત્નાગિરી	૧૨૬૧૬	ઉરગુ	૧૦૧૪૯
થાણા	૧૪૪૫૬	ચિખગુળ	૧૨૦૬૫	વેંગુર્લા	૮૯૪૭
બીમડી	૧૩૮૩૭	પનવલી	૧૦૩૩૧	પેણ	૮૦૮૦

ન દક્ષિણ.

પુના	૯૯૬૨૨	પંઢરપુર	૧૬૯૧૦	એરંડોલ	૧૧૫૦૧
સોલાપુર	૬૧૨૮૧	ળારસા	૧૬૧૨૬	કનહાડ	૧૦૭૭૮
અહમદન.	૩૭૪૯૨	માલેગામ	૧૪૪૦૨	જુનનર	૧૦૩૭૩
સતારા	૨૯૦૨૮	ચોપડા	૧૩૯૩૨	નસરાળાદ	૧૦૪૩
નાશિક	૨૪૧૦૧	ધરણગામ	૧૩૦૮૧	તાસેગામ	૧૦૨૦૦
ધુળીઆ	૧૮૪૪૯	પારોળા	૧૨૩૫૪	જલગામ	૯૯૧૮
યવલા	૧૭૦૮૫	વાઈ	૧૧૬૭૬	ભુસાવળ	૯૬૧૩

(૫) દક્ષિણ મહારાષ્ટ્રદેશ ને ઉત્તરકાનડા.

હુબળી	૩૬૬૭૭	હારવાડ	૧૩૭૬૧	ગુળેશગુડ	૧૦૬૪૮
બેલગામ	૩૨૬૧૭	બાગલકોટ	૧૨૮૫૦	કુમ્તા	૧૦૬૨૯
ધારવાડ	૨૭૧૯૧	વીળપુર	૧૧૪૨૪	ગોંકાક	૧૦૩૦૭
મહમ	૧૭૦૦૧	અથળી	૧૧૧૮૬	રાણીબેર	૧૦૨૦૨

ધરસંસાર અને નીતિની કેળવણી માટે

ઉત્તમ પુસ્તક.

સુંદરી ગુણમંદિર.

(ભાયકવાડ સરકારના કેળવણી ખાતાએ પાસ કર્યું છે.)

ખીજી આવૃત્તિ.

કીંમત દશ આના.

કુંડુખને ધરસંસાર અને નીતિની કેળવણી આપવા સાડાં હિંદુ, પારસી અને મોહામેદન વિદ્વાનોએ કોઈપણ પુસ્તક પસંદ કર્યું હોય તો તે આ “સુંદરીગુણમંદિર” છે. એની ખરાબરી કરી શકે તેવું ખીજું પુસ્તક બહાર પડ્યું નથી. વિદ્વાન્ ગ્રાહકોએ, દાકતરોએ તેમ જ કેળવણીખાતાના ડેપુટી ઈન્સ્પેક્ટરોએ અને શાળાના અનુભવી પુરૂષ-સ્ત્રી શિક્ષકોએ તથા રાજા, અઠવાડિક અને માસિક પત્રાધિપતિઓ ઉપરાંત દિવાન અને રાજા સુધાંએ તેનાં ઘણાં વખાણ કર્યાં છે એટલું જ નહિ, પણ ઘણાંએએ તો તેને શાળાખાતામાં ચલાવવા, લાયબ્રેરીઓમાં રાખવા અને ઈનામમાં વહેંચવા પણ ભલામણ કરી છે. વળી ગાયકવાડ, જુનાગઢ અને કચ્છ વગેરે સરકારો તરફથી પણ તેને સાડાં કેતેજન મળતું રહ્યું છે. ધર્મ-અર્થ વગેરે પુરૂષાર્થ પ્રાપ્ત કરવું નું ઉત્તમ સાધન સર્વમાન્ય આ ગ્રંથ છે.

આ પુસ્તક મુંબઈમાં પંડિત જ્યોતારામ મુકુંદજીને ત્યાંથી તથા અમદાવાદમાં રૂઝરાંત વર્નાક્યુલર સોસાયટીમાંથી અને સવળા ચાપરીઓ વેચનારને ત્યાંથી તેમ જ કર્તા પાસેથી પણ રોકડી કીમતે મળશે.

મુંબઈ, બૂનેશ્વર }
સાકમાઈસાને }
રામાવાડી.

રચી છપાવી પ્રસિદ્ધ કર્તા,

મહાસુખરામ હરજોવિંદદાસ.

મહાસુખકૃત “ભૂગોળવિદ્યા” વિષે મત.

રાવસાહેબ વરન્સરાય સંતોહરાય દેસાઈ; મુંબઈની શાળા-ઓના રૂ. એ. ઇન્સ્પેક્ટર—મિ. મહાસુખરામે રચેલી ભૂગોળ સંબંધી વર્ણનની ચોપડી વાંચવાથી માત્રમ પડે છે કે તમણે ગોઠવણ ઘણી સારી કરી છે. ટુંકમાં ખળી બા બતોનો સમાવેશ કર્યો છે. વેપાર સંબંધી અને ઇતિહાસ સંબંધી પ્રસિદ્ધિ પામેલાં સ્થળો દાખલ કર્યાં છે, અને જાગ્યા પાડવામાં તથા તે સંબંધી વર્ણન કરવામાં પૂરોપર સંતોષ સારો રાખ્યો છે. ઉપયોગી અને જાણવા લાયક હકીકત તમામ આવી જાય છે. ખાનગી ભૂગોળોની ચોપડીઓ જે મારા જોવામાં આજ સુધી આતી છે તે બધી કરતાં મિ. મહાસુખરામની ચોપડી સારી છે. શાળાઓમાં બતાવવા લાયક છે. ભાષા શુદ્ધ છે.

રા. મંજુભાઈ નરસિંહદાસ એલ. એલ. બી. ને શેઠ જી. તે. રફેલના ઇન્સ્પેક્ટર—મિ. મહાસુખરામકૃત “ભૂગોળ વિદ્યા” જેવું બીજું પુસ્તક ભાગ્યેજ બહાર પડ્યું હશે. આ ભૂગોળવિદ્યાની ચોળતા સર્વોત્તમ છે. તેમાં વેપારની બાબતો વિશેષ નવી દાખલ કરવામાં આવી છે, ભૂગોળના વિષયમાં નકશા, સ્થળ ને તેના ઇતિહાસના નિકટસંબંધ દો-વાથી આ ભૂગોળમાં તે ત્રણેની ચોળતા કરવામાં આવે છે. ટુંકમાં આ ભૂગોળવિદ્યા શીખનાર તથા શીખવનારને સરસ, સરળ ને સુગમ છે માટે તે સર્વ શાળાઓમાં ચલાવવી જોઈએ એવો મારો અભિપ્રાય છે.

રા. માવજી કાનજી મહેતા બી. એ. કચ્છમાંડવી અંગરેજ સ્કૂલના હેડમાસ્ટર—ભૂગોળ મેં વાંચી. નાન પ્રમાણે મુંબઈ ઈલાકા તથા હિંદુસ્તાનનું વિશેષ વર્ણન બહુ બારીકાથી આપેલું છે. ભૂગોળવિદ્યાપરનાં બીજાં પુસ્તકોમાં નહિ મળે એવ વિવિધ વિષયોનો સમાવેશ ઘણી કાળજીથી તમજ તદ્દન નવા પાયાપર કરેલો છે. તે છતાં પુસ્તકનું કદ વધી ગયું હતી. શાળાઓમાં તે બહુ ઉપયોગી થઈ પડે એમ છે તેમજ તથા રાજ્ય વાચક વર્ગને પણ ‘આઈડ બુક’ જેવી રસિક લાગશે.

રા. જમનાદાસ મનોરદાસ શેઠ જી. તે. ધર્મખાતાના સેક્રેટરી—આ ભૂગોળ મેં વાંચી છે. તેમાં એશિયાખંડનું ટુંકમાં પણ સારી અને સરળ ભાષામાં આપવામાં આવેલું છે તેથી તે ગુજરાતી તથા એંગ્લોવર્નાક્યુલર સ્કૂલમાં ચોગી થઈ પડશે. વળી તેની ઈબારત એવી રાખેલી છે કે કચ્છ, કાઠીઆવાડ, ગુજરાત અને મુંબઈ જે ભૂગોળના માન્ય પુસ્તક તરીકે તે વાપરી શકાય. માને ત્યાંથી મળશે. ભૂલેશ્વર ડોઠાવાડી,—મુંબઈ.

